

**Integrációs törekvések Franciaországban: Emmanuel Macron politikája és
a korábbi kísérletek**

**Integration Efforts in France: The Policies of Emmanuel Macron and the
Previous Attempts**

jelige: bho916

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	1
2. Módszertan	2
3. Történeti háttér	4
3.1. A muszlim népesség bevándorlásának történeti háttére	4
3.2. Az integrációs kérdések történeti háttére	8
4. Mitterrand elnöksége – a baloldali kísérlet (1981-1995)	11
4.1. A kezdetek, első próbálkozások (1981-1992)	11
4.1.1. Szociális integráció	11
4.1.2. Kulturális-vallási integráció	13
4.2. A második időszak, a jobboldal kibontakozása (1993-1995)	16
4.3. Összegzés, következmények	18
5. Chirac és Sarkozy elnöksége – a jobboldali kísérlet (1995-2012)	19
5.1. Szociális integráció	20
5.2. Kulturális-vallási integráció	22
5.3. Összegzés, következmények	25
6. Macron integrációs politikája – a harmadik kísérlet (2017-)	26
6.1. Előzmények, Hollande elnöksége (2012-2017)	26
6.2. Szociális integráció	28
6.3. Kulturális-vallási integráció	30
6.4. Összegzés, következmények	37
7. Konklúziók	38
8. Irodalomjegyzék	40

1. Bevezetés

A dolgozat témájának relevanciáját az Európában élő muszlim kisebbség számának gyarapodása és az arról szóló heves társadalmi és politikai diskurzus adja, mely a 2015-ös migrációs hullám, valamint az utóbbi évtized terrortámadásai kapcsán kiemelkedő jelentőséggel bír az európai politikában. A kérdés vizsgálata szempontjából kiemelt helyszín Franciaország, ahol elsősorban a muszlim kisebbségről, és annak integrációs lehetőségeiről szóló politikai folyamat és diskurzus már több évtizedes hagyományokkal rendelkezik, így ennek tapasztalatai a számottevő muszlim jelenlétet újonnan megtapasztaló európai országok számára is nagy jelentőséggel bírnak.

A francia integrációs politika esetében meghatározó az asszimilációs jelleg, azaz a bevándorló rétegek beilleszkedését elsősorban a francia köztársasági értékrend alapjainak átvételére építik (Barou 2014, p. 643). Ennek egyik meghatározó gyakorlati manifesztációja a kisebbség koncepciójának általános elutasítása a francia politikai tradícióban, mely ehelyett nagy mértékben alapozza törekvéseit az egyenlőség (*égalité*) meghatározó identitáselemére (Banton 2001, p. 154). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a francia nemzeti identitást és annak köztársasági értékrendszerét, bár sokszor egységes, univerzális és homogén rendszerként mutatják be, valójában ezek értelmezéseiben jelentős eltérések, sőt önellentmondások is tapasztalhatók, melyek a bevándorlásról és integrációról folyó diskurzusok révén folyamatosan felszínre kerülnek, így ezen kérdések társadalomtudományi kutatása során az integráción túlmutató szélesebb jelentőségű kérdések vizsgálatára is sor kerül (Bertossi 2012, p. 428-430).

Franciaországban a muszlim kisebbség integrációjának kérdése először az 1980-as évek során merült fel markánsan (Barou 2014, p. 648), az integrációs törekvések első meghatározó időszakának tehát Mitterrand elnökségének középső harmadát tarthatjuk. A rövid történeti háttér bemutatása mellett dolgozatomban is ettől az időszaktól kezdem a részletes vizsgálatot.

A korai kísérletek kudarcait és politikai nehézségeit követően egy időre a politikai prioritások eltolódtak Franciaországban, azonban a 2000-es évek elején, többek között a 2001. szeptember 11-i terrortámadások által elinduló diskurzus részeként újra előtérbe kerültek az integráció politikai kérdései Jacques Chirac és Nicolas Sarkozy elnöksége alatt, melyet a második meghatározó időszakként mutatok be.

Meglátásom szerint a 2015-ös migrációs hullám, a francia területen elkövetett terrortámadások, és a francia *Rassemblement National* (RN) újbóli megerősödése mellett Emmanuel Macron elnöksége, és főként annak utóbbi 1-2 éve tekinthető a harmadik markáns integrációs

reformkísérlet időszakának, melynek részeként többek között az elnök meghirdette a francia iszlám programját, és a küzdelmet az országon belüli szeparatizmus és a szélsőségekkel szemben. Jelen időszakban emellett a francia identitás egyik fontos elemeként számon tartott laïcité értelmezése és gyakorlati használata kapcsán is jelentős társadalmi és politikai vita zajlik Franciaországban, ami szintén releváns az integrálandó muszlim kisebbség kapcsán, hiszen ez befolyásolhatja annak módját és céljait.

A dolgozat keretein belül vizsgált három időszak összevetése emellett a francia politikai rendszer szempontjából is relevánsnak tekinthető, hiszen egy baloldali, egy jobboldali, és egy magát a tradicionális francia politikai rendszeren kívülinek tartó liberális köztársasági elnök politikáját vizsgálja. Az egyes időszakok törekvései, és az ellenzéki reakciók figyelembevételével ezáltal pontosabb képet kaphatunk a francia politikai spektrum iszlám- és integrációpolitikáját meghatározó elemekről. A dolgozat tehát elsősorban a különböző időszakok integrációs politikáinak ideológiai és politikai hátterének feltárását tűzi ki célul.

Kutatási kérdésem a következő:

Mik az Emmanuel Macron elnöksége alatti francia integrációs politika alapjai, és ezek a törekvések hogyan illeszkednek a korábbi kísérletek folyamataihoz, tapasztalataihoz? A dolgozat az integrációs törekvések tekintetében elsősorban a muszlim kisebbségre fókuszál.

2. Módszertan

Kutatásom induktív jellegű, az utóbbi 1-2 év során fokozatosan épülő és felfedésre kerülő macroni stratégiák elemeit gyűjti össze és strukturálja a folyamatok értelmezéséhez. A macroni törekvések leírása és kategorizációja mellett a dolgozat összehasonlítást is ad a korábbi meghatározó korszakok politikáival és tendenciáival, kiemelve az azok tapasztalataira, kudarcaira való reflexiót. A dolgozat az integrációs törekvések és politikák franciaországi folyamatát és evolúcióit bemutató esettanulmány.

Az integráció kérdésének történeti folyamatként kezelése kiemelt fontosságú, hiszen ennek során fejlődik a francia társadalmat és politikát meghatározó politikai konstrukciókról alkotott tudományos kép, például a bevándorlással és integrációval kapcsolatos diskurzus nagy jelentőséggel bírt a francia republikanizmus és tradíció újraértelmezéseiben (Bertossi 2020, n.p.). Ezáltal a jelenleg zajló politikai diskurzusra és vitákra nagy hatással vannak a korábbi kísérletek és tapasztalatok, így az új törekvések és politikák értelmezéséhez fontos az összehasonlítás és az összefüggések feltárása.

Az elemzés elsősorban állami és pártpolitikai szinten vizsgálja az integrációs politikát és folyamatokat. A dolgozatomban vizsgált fő aktorok a köztársasági elnökök, vezető miniszterek és politikusok, valamint a francia állam intézményei és az azokat vezető személyek. Az állam alatti szereplők, NGO-k, és egyéb szervezetek, valamint transznacionális kapcsolatok (pl. első- és többedgenerációs bevándorlók kapcsolatai az anyaországgal vagy annak szervezeteivel) figyelembevétele is elkerülhetetlen a téma vizsgálatakor, hiszen azok jelentős hatással vannak az integrációs folyamatok működésére (Dikici 2021, p. 2). A dolgozat céljából és korlátaiból adódóan ugyanakkor ebben a kérdésben a francia politikaalkotás szempontjából csak a legrelevánsabbnak tekinthető összefüggésekre térek ki.

Kutatásomban elsődleges források (politikai beszédek, nyilatkozatok), és másodlagos források (elemzések, politikai elemzések és értékelések) egyaránt felhasználásra kerülnek. A tudományos, szakirodalmi források mellett szerepet kapnak a politikai szereplők nyilatkozatai, véleménynyilvánításai is. Az elsődleges forrásokat elsősorban Emmanuel Macron politikájának bemutatásához használok fel, mivel ebben a kérdésben a folyamatok újdonság jellegéből adódóan szakirodalmi tekintetben még kevésbé feldolgozott. Ennek következtében a macroni politika integrációs törekvései elsősorban a köztársasági elnök, a kapcsolódó kormányzatok és képviselők megnyilvánulásaiából képezhetők le. A kutatás során kvalitatív eszközöket használok.

A tanulmány két fő területen vizsgálja az egyes időszakok integrációs politikáját, a szociális, valamint kulturális/vallási kategóriák szerint. Emellett a kutatás részét képezi az intézményrendszer működése és annak változásai az integrációs politikában, melyeket az említett két kiemelt területen belül mutatok be és értelmezek. A kutatás egyik fontos kérdése, hogy az integrációs politika fejlesztésében meghatározó időszakokban az aktuális kormányzat mely témákat és kérdéseket helyezett előtérbe, illetve melyek szorultak háttérbe, valamint, hogy az egyes kategóriákon belül milyen stratégiákat alkalmaznak.

A szociális jellegű integrációs kérdésekkel foglalkozó kategória a Franciaországban élő muszlim közösség társadalmi helyzetére fókuszál, beleértve többek között a szegregációs/lakhatási kérdést, valamint a foglalkoztatást, mely tekintetében kiemelhető a magas munkanélküliség, valamint a diszkrimináció problémája (Barou 2014, p. 643). Ezek a kérdések tehát a francia társadalomba való gazdasági és társadalmi integráció tekintetében egyaránt alapvető fontosságúak. Ez a kategória tehát a franciaországi muszlimok nem vallási, „szekuláris” jellegű integrációs kérdéseit vizsgálja, ami olyan szempontból is kiemelt

fontosságúnak mondható, hogy az iszlám vallást nem gyakorló, de migrációs háttérrel rendelkezők mindennapjaira is nagy hatással van.

A kulturális/vallási kategória az iszlám vallásgyakorlás működésével, valamint az oktatással (főként hittan, tanítóképzés, imámképzés) foglalkozik elsősorban. Ez a kategória külön jelentőséggel bír a többed-generációs, valamint fiatal muszlimok integrációja szempontjából. A vallásgyakorlás, illetve az iszlám legláthatóbb jelei, például a fejkendő viselése, a vallásosság és laïcité koncepcióját tekintve meghatározó és visszatérő eleme a francia társadalmi és politikai diskurzusnak (Barou 2014, p. 649). Ez a kategória tehát az integrációs politikáknak a francia iszlámmal (*Islam de France*) kapcsolatos koncepcióit mutatja be és követi.

Az intézményi kérdések vizsgálata pedig az egyes integrációs kísérletek által meghatározott intézményi háttér kérdéseit foglalja magában, többek között vizsgálva, hogy a tervek végrehajtásában a francia állam hogyan alkalmazza például a laïcité eszméjét. Fontos kérdés továbbá, hogy a franciaországi muszlimok hogyan tudják érvényesíteni érdekeiket, milyen politikai reprezentációval rendelkeznek. A muszlim lakosság megszólításának és elérésének módja kiemelten fontos a kormányok számára, az integrációs és reformtörekvések hatékony megvalósításához. Kutatásom témáját tekintve két intézmény, valamint azok előzményeinek, működése és fejlődése emelhető ki, a *Haut Conseil à l'intégration* (HCI), valamint a *Conseil français du culte musulman* (CFCM), mivel ezek az integrációs politikák alkotásakor a francia kormányoknak terveiben fontos szerepet játszottak.

A kutatás időbeli kereteit tekintve vizsgálom Mitterrand elnökségét (1981-1995), melyet két részre bontva vizsgálom, az 1993-1995 közötti időszakot különvéve, mivel ebben az időszakban az 1993. évi nemzetgyűlési választásokon aratott jobboldali győzelmet követően a korábbi integrációs törekvések módosultak. A második vizsgált korszak a Jacques Chirac és Nicolas Sarkozy összesen 3 elnöki ciklusának (1995-2012) integrációs politikáját és folyamatait mutatja be, ahol a jobboldali ideológiai háttér vált meghatározóvá. Ezen az időszakon belül főként a 2000-es évek első felére fókuszálok, mivel az integrációs politikaalkotás szempontjából ez kiemelten aktív periódus volt. A harmadik vizsgálati időszak Emmanuel Macron elnöki ciklusának integrációs politikáját vizsgálja (2017-től napjainkig).

3. Történeti háttér

3.1. A muszlim népesség bevándorlásának történeti háttére

A fejezetben a franciaországi muszlim közösségek eredetéről és általános tudnivalóiról ad rövid bevezető tájékoztatást. Az országba érkező muszlimok tekintetében legnagyobb arányban az

Észak-Afrikából érkezők (Algéria, Marokkó és Tunézia) vannak jelen (Bowen 2010, p. 16), ugyanakkor e téren is jelentős diverzitás figyelhető meg. Éppen ezért az elemzés során fontos kitérni a muszlim közösség sokszínűségére is, hiszen fennáll a veszély, hogy enélkül az elemzés túlságosan leegyszerűsítene a helyzetet. Ráadásul az utóbbi évtizedekben a bevándorlók mellett megnőtt a jelentősége a már Franciaországban született és nevelkedett többedgenerációs muszlimokat érintő kérdéseknek is, így a muszlim kisebbség integrációjának vizsgálatához a migrációs háttér mellett összetettebb folyamatrendszer figyelembevétele is szükséges.

A jelenleg Franciaországban élő muszlim kisebbség múltja jelentősen kapcsolódik a francia gyarmatosításhoz, és birodalmi törekvésekhez. Ez azt jelenti, hogy a francia hatalmi és politikai rendszer hatásai a bevándorlás előtt is megvoltak. E téren különösen kiemelkedő Algéria esete, mely 1830 óta került fokozatosan francia fennhatóság alá, majd a többi észak-afrikai területtől eltérően 1870-ben adminisztratív tekintetben Franciaország részévé vált, ezáltal az ő mozgásuk Franciaország kontinentális területeire könnyebb volt, és hatékonyabban formálódhatott a munkaerőigény alakulásaihoz viszonyulva (Bowen 2010, p. 16).

Az első világháborút követően történt az első tömeges muszlim bevándorlás Franciaországba (Szűcs 2010, p. 233-234). A legtöbben ekkor is Algériából érkeztek, akiknek megítélését jelentősen rontotta, hogy főként szakképzetlen munkákat láttak el (Szűcs 2010, p. 234).

A második világháború utáni időszak meghatározó időszaka volt a francia bevándorláspolitikai fejlődésének, hiszen ekkor intézményesült, és jött létre az Országos Bevándorlási Hivatal (ONI: *Office National de l'Immigration*), illetve 1945-ben született az a bevándorlási törvény is, mely napjainkban is fontos jogi keretet ad (Szűcs 2010, p. 234). Emellett 1947-ben törvény született Algéria státuszának rendezéséről is, mely „az anyaországban élő algériaiaknak teljes állampolgári jogokat adott – a vallási feltételek elengedésével –, illetve lehetővé tette a szabad munkaerő-áramlást” (Szűcs 2010, p. 235). Az algériai bevándorlók helyzete azonban hamarosan újra lekorlátozódott, az algériai polgárháború kirobbanásának időszakában. Ez a korszak a Nilsson (2019, p. 66) által idézett Rigouste szerint fontos volt az arab-muszlimok szocioetnikai csoportjának köztársasági értékekkel való szembeállításának. A „banlieu söpredékeinek” (Rigouste 2009, p. 310) nevezett algériai kisebbséggel szembeni mikroaggresszióknak tehát egy kolonialista beágyazódása is történt. Az ekkor kialakuló szeparatizmussal kapcsolatos vádak ezt követően gyakran tértek vissza a politikai és iszlámellenes retorikákban. Ugyanakkor Nilsson (2019, p. 66) arra is rámutat, hogy a muszlim népesség integrálásának vágya, mint a köztársasági értékrend beteljesülése is megjelent már ebben a korszakban is.

A második világháborút követően jelentősen megemelkedett a belső munkaerőhiányból fakadó munkaerőigény Franciaországban, az ezt követő évtizedekben a bevándorlás volumene megnőtt, és a küldő országok köre is kiszélesedett. Algérián kívül más észak-afrikai országokból is erősödött a Franciaországba történő bevándorlás.. Marokkóból és Tunéziából is százezrek érkeztek Franciaországban, szerepet vállalva a gazdaság újjáépítésében. A bevándorlás kezelésére és irányítására az ONI hivatalokat állított fel a függetlenedett Marokkóban és Tunéziában (Szűcs 2010, p. 236). Az érkezők legnagyobb arányban külvárosi övezetekben telepedtek meg, főként ipari jellegű városokban (pl. Lille-ben) (Bowen 2010, p. 17). Az Észak-Afrikából érkező bevándorlók többségében fiatal egyedülálló férfiak voltak, akik többsége a francia nyelvet sem ismerte vagy beszélte jól (Stovall 2015, p. 417). Ezek az ipari munkások jellemzően már megérkezésüket követően is a francia társadalom legsóbb rétegeinek körülményeibe csöppentek bele. A külvárosi övezetekben *bidonvilles*-nek nevezett olcsó építőanyagokból álló nyomornegyedekben laktak, közmű szolgáltatások nélkül (Stovall 2015, p. 417).

Bár, Észak-Afrikából érkezett a muszlim bevándorlók legnagyobb része, Nyugat-Afrikából (Szenegál, Mali, Mauritánia), illetve Törökországból is számottevő vendégmunkás migráns érkezett Franciaországba (Bowen 2010, p. 17). A nyugat-afrikai bevándorlókról azonban elmondható, hogy az iszlám vallás nem tekinthető olyan markáns identitáselemnek, mint az észak-afrikaiak esetében (Bowen 2010, p. 17). Már a kezdetektől fogva megfigyelhető tehát, hogy a növekvő létszámú muszlim népesség Franciaországban rendkívül diverz volt kulturális, etnikai, valamint a vallási élet vonatkozásában is.

Ez máris felveti a kérdést, hogy mennyire túl általánosító egy általános 'iszlámpolitika' alatt tárgyalni őket. A betelepülők bár kulturális jegyeiket tekintve diverzek voltak, az iszlám vallás, és az Észak-Afrikában domináns maliki szunnita jogiskola közös identitáselem volt (Bowen 2010, p. 17). Ugyanakkor a török bevándorlók esetében már a hanafi jogiskola a meghatározó.

A bevándorlás tekintetében nagy fordulat következett be az 1970-es években Franciaországban. A világgazdaságban súlyosbodó problémák, például az olajválságok, a francia gazdaságra is kihatással voltak és recessziót idéztek elő (Stovall 2015, p. 431), az ország munkaerőpiaca már nem tudta felszívni a migráns munkaerőt (Szűcs 2010, p. 232). „1974 és 1984 között a nem európai munkaerő bevándorlása gyakorlatilag leállt” (Szűcs 2010, p. 237). A francia állam támogatni próbálta a munkájukat elvesztő bevándorlók hazatelepülését, azonban nagyon kevesen éltek ezzel a lehetőséggel, ráadásul a bevándorlási korlátozások mellett megnövekedett a Franciaországba irányuló illegális bevándorlás is (Szűcs 2010, p. 237). A francia politikában

ekkor a gazdasági problémákért gyakran hibáztatták a bevándorlókat (Nilsson 2019, p. 73). Erre a retorikára erősített rá, hogy a muszlimokat nagy arányban foglalkoztató ipari ágazatok közül sokan váltak a gazdasági válság következményei révén érintetté, így a szekunder szektorban a munkanélküliség problémája még súlyosabban jelentkezett (Stovall 2015, p. 432). Ekkor került be a politikai diskurzusba az integráció vagy expulzió kérdésének vizsgálata is (Nilsson 2019, p. 73). Az erőszakos repatriálások programja pedig a szakszervezetek és baloldali pártok és az Államtanács ellenállása miatt megbukott (Szűcs 2010, p. 237). Ennek ellenére az 1970-es években jogi szempontból a következő évtizedekre nagy hatást gyakorló törvény is született 1974-ben, mely engedélyezte az algériai és tunéziai dolgozóknak, hogy feleségeik és gyerekeik csatlakozzanak hozzájuk Franciaországban, ezzel lefektetve a családegyesítési politika alapjait (Zwilling 2015, p. 334)

Fontos megjegyezni, hogy a bevándorláspolitiká nehezen elválasztható ebben az időszakban a gyarmati múlt és a dekolonizáció folyamatainak társadalmi hatásaitól. Ezek a tényezők egyrészt hatnak a befogadó francia társadalomra, hiszen a gyarmati birodalom és annak dicsőségének elvesztése a nemzeti büszkeség kérdését erősen érinti, a francia polgároknak egy bizonytalanabbnak tűnő és hidegháború által dominált új világpolitikai realitásra kellett ébrednie. Másrészt pedig a Franciaországba áramló bevándorlók és vendégmunkások megélt tapasztalataiban is mély nyomott hagyott a gyarmati korszak. A dekolonizációhoz kapcsolódó egyes időszakok és események mindkét oldalon komoly társadalmi sebeket hagytak maguk után, ezek közül is kiemelhetjük az algériai függetlenségi háború (1954-1962) brutális történelmi hagyatékát.

Összességében elmondható tehát, hogy a bevándorláspolitiká ebben az időszakban kidolgozatlan és rövid távú volt, az integrációs kérdéseket pedig figyelmen kívül hagyta, ami megágyazott a társadalmi problémák felerősödésének a francia társadalomban és a muszlim közösségben egyaránt. Ez jelentősen hozzájárult a bevándorlással kapcsolatban legélesebb kritikákat megfogalmazó Nemzeti Front (FN: *Front National*) támogatottságának növekedéséhez (Szűcs 2010, p. 238). A Jean-Marie Le Pen vezette párt programja abban is újat mutatott, hogy a bevándorlás gazdasági kérdésként történő kezelése mellett, egy markáns kulturális elemet is bevont a nemzeti diskurzusba (Chabal 2015, p. 82). Az FN jó választási eredményei a francia kormányt is ösztönözték a migráció szigorúbb szabályozására. E tekintetben kiemelkedők a 1986-ban és 1993-ban létrejött Pasqua törvények, melyek a zéró bevándorlás politikáját voltak hivatottak képviselni, azonban a gyakorlatban az állami és politikai érdekek szerint történtek ezzel kapcsolatosan célzott rendőri razziák személyi adatok

és tartózkodási engedélyezések ellenőrzésére, az illegális migrációval szembeni kemény fellépés bemutatására (Nilsson 2019, p. 74), így összességében az intézkedéseknek kevésbé volt messzemenő hatása. Az integráció vagy expulzió kérdése (Rigouste 2009, p. 232) és a szelektív intézkedések azonban a franciaországi muszlim közösséget csak elidegenítette az államtól.

Származási területeket tekintve az 1990-es és 2000-es években is ugyanezen országok voltak az iszlám vallású bevándorlók kiindulási területei. 2004-5 körül Bowen (2010, p. 18) 4,9 millióra becsüli a külföldön született népességet Franciaországban, melynek körülbelül 40-45%-a volt muszlim, közülük a 677 ezer fős algériai és a 619 ezer fős marokkói származás volt a legjelentősebb. Az iszlám vallást követő bevándorlók körében azonban viszonylag kicsi (20-35%) arányban szerezték meg a francia állampolgárságot (Bowen 2010, p. 18). A munkacélú bevándorlás mellett ebben az időszakban már egyre jobban elterjedt a családegyesítés és a menekültek érkezése az országba (Szűcs 2010, p. 232). Ez tekintetben hozott jelentős változást, hogy a korábban jellemző férfitöbbség valamennyire enyhült azáltal, hogy a család más tagjai (feleség, gyermekek) is Franciaországba érkeztek. Szakdolgozatom szempontjából ez azt is jelenti, hogy a muszlim nők jelenléte is ekkor kezdett el növekedni az országban, így nem véletlen, hogy a velük kapcsolatos társadalmi és politikai kérdések is csak 1990 környékén kezdtek kialakulni. Bár Nyugat-Európa többi államaihoz képest relatíve jobb demográfiai mutatókkal rendelkezik Franciaország, mégis egy előregedő társadalomról beszélünk, így a bevándorlás iránti szükségletek várhatóan a következő évtizedekben is jelen lesznek az országban (Szűcs 2010, p. 232).

3.2. Az integrációs kérdések történeti háttere

Az iszlám és a francia nemzeti identitás átjárhatóságáról és az integrációs folyamattal kapcsolatban évtizedek óta jelentős viták zajlanak Franciaországban. Megfigyelhető, hogy nem csak kulturálisan, hanem térben is gyakran elkülönülnek a muszlim közösségek a francia társadalomtól, ráadásul a magas munkanélküliséggel és jelentős gazdasági problémákkal sújtott területeken is általánosan magas az arányuk. Az 1970-es években megfigyelhető volt, hogy azokból a kerületekből, ahol megnövekedett a bevándorlók jelenléte, egyre több francia költözött ki (Szűcs 2010, p. 244). Ez a „white flight” (Ware 2015, p. 205) néven ismert jelenség korlátozta az érkezők francia társadalomba való beilleszkedésének lehetőségeit, és puha idegenellenességgént is értelmezhető. Az ilyen elszegényedő, gyakran gettósodó külvárosi kerületek, banlieu-k, fontos társadalmi kérdést és politikai problémát jelentenek az országban. A terrorizmus megjelenésével egyre nagyobb figyelem irányult a muszlim kisebbségre az országban a 2010-es években. Azonban az, hogy a banlieu-kben keletkező problémák és az

azzal kapcsolatos társadalmi szerveződések, súlyosabb esetben zavargások mennyiben köthetők össze az iszlámmal erősen kérdéses (Roy, 2006).

A 20. század végén ébredt rá a francia politikai elit, hogy a korábban beáramló bevándorlók és vendégmunkások fogadására épített külvárosi lakónegyedekben a gazdaság leszálló periódusait követően jelentősen romlott az ottélők gazdasági helyzete, megjelent a tömeges munkanélküliség. A francia politikai elit sokáig abban hitt, hogy a munka és szociális intézmények révén a bevándorlók maguktól beágyazódnak a francia társadalomba, így az 1980-as évekig nem is merült fel az integrációs politika megfogalmazásának szükségessége sem (Barou 2014, p. 645). Emellett ezen közösségek ahelyett, hogy beágyazódtak volna a francia társadalomba, sok tekintetben elszigetelten éltek tőle. A nehéz gazdasági és társadalmi helyzet következtében a bűnbandák és szélsőséges mozgalmak teret tudtak nyerni ezeken a környékeken. Azonban fontos azt is megjegyezni, hogy miközben ez a perspektíva a médiában is domináns szerepet kapott, a romló társadalmi helyzet a nehéz körülmények között élő muszlim közösségekben más, nem radikális társadalmi folyamatokat is indukált. Az állam által való elfelejtettség, vagy kitaszítottság érzése arra készítette a muszlim népeiséget, hogy más identitások felé forduljanak. A muszlim nők körében újra terjedni kezdett a fejkendő viselése, egyre többen kerestek menedéket az iszlám vallásban (Bowen 2010, p. 23). Ez megágyazott az iszlám szervezetek és hálózatok kiépülésének és terjedésének Franciaországban, megjelentek a francia állammal párhuzamos oktatási hálózatok is (Bowen 2010, p. 24).

A helyzetet tovább rontotta, hogy a bevándorlók leszármazottjai is idegen elemként maradtak a francia többségi társadalomban, hiába születtek már és nőttek fel Franciaországban nem érezték magukat egyenlően elfogadott polgárokként (Stovall 2015, p. 449). Ez már rendszerszintű rasszizmus problémáira hívta fel a figyelmet, ahogy egyre több másodgenerációs család szembesült diszkriminációval lakhatási és munkaerőpiaci kérdésekben (Chabal 2015, p. 80).

A francia társadalmi és politikai folyamatok vizsgálatakor elengedhetetlen a francia identitás egyik alapkövének számító republikanizmus eszméjének említése, melynek konkrét megfogalmazása és főleg értelmezése terén bár vannak eltérések, alapvetéseit a társadalom széles köre elfogadottnak tekinti az országban (Bowen 2007, p. 11). Ennek gondolatait és tartalmát főként a Felvilágosodás időszakának gondolkodóitól eredeztethetjük (Roy 2006, p. 16), és klasszikusan a szabadság, egyenlőség és testvériség hármasságából indulhatunk ki, és ide sorolhatjuk a laïcité-t (francia szekularizmus) is. Ezeknek az eszméknek az átvétele és elsajátítása tehát létfontosságú a francia társadalmi élethez való integráció folyamatában, így a

bevándorlási, kisebbségi és multikulturalizmust érintő diskurzusok kapcsán is alapvető fontosságú az említésük. A republikanizmus és hozzá kapcsolódó értékek terjesztésében a belső egység megőrzése érdekében nagy szerepe van magának a francia államnak, mely intézményrendszerén, például az oktatáson, keresztül közvetíti és termeli újra annak tartalmát (Bowen 2007, p. 12).

A laïcité fogalma meghatározó a francia nemzeti identitás értelmezésekor. Maga a kifejezés önmagában szekularizmust jelent, mely szűk értelemben véve a vallási kérdések és befolyás kivételét jelenti a politikai és kormányzati szervek működéséből, ugyanakkor a kifejezés a klasszikus szekularizmuson túlmutat a vallási életnek meghatározott területekről és szférákból történő törvényes állami kizorításával, a társadalom számára egy filozófiai keretet is adva (Roy 2006, p. 13.,16.). Franciaország esetében ez a megközelítés a gyakorlatban még élesebb elkülönítésekben is megnyilvánul, például a vallási szimbólumok (pl. kereszt) viselésének korlátozásával kapcsolatban, melyről ugyanakkor komoly viták is vannak a társadalmon belül, tehát a laïcité korlátait és határait tekintve nincs konszenzus. Vallási kérdésekben e tekintetben a leggyakrabban hivatkozott jogforrás az 1905. évi törvények, melyek a keresztény egyházat és az államot különítették el egymástól (Bowen 2007, p. 26). Bár ekkor még nem került nevesítésre a laïcité alapjait már ekkor törvénybe fektették, majd az 1946-os alkotmány már használta is a kifejezést, amely ezt követően komoly jogi hivatkozási alappá vált a francia politikában (Roy 2006, p. 18).

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ez a struktúra nem említi az iszlámot, így annak elhelyezése kérdéses, hiszen olyan alapokra hivatkozunk, melyek nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Ráadásul a gyakorlatban a laïcité eszménye mellett is társadalmilag kiemelt, speciális szerepet kapott a katolikus egyház és annak hagyománya (Bowen 2007, p. 20), melyen belül az egyházi iskolák kérdése gyakorta visszatérő kérdésévé vált a francia politikának (Bowen 2007, p. 27). Az egyes egyházak és vallások egyenlő módon történő kezelése ezért rendkívül problémás a francia politikában, hiszen egyrészt az államnak távol kellene tartania magát az egyházi kérdésektől, másrészt viszont a francia kultúrában elterjedt a judeo-keresztény hagyomány, aminek közösségi jelenléte kevesebb megütöztetést vált ki, mint például az iszlám jelképek megjelenése (Ismail 2011, p. 16).

Az utóbbi évtizedek során a különböző új irányzatok (pl. posztmodern, posztkolonialista) előtérbe kerülésével maga a laïcité fogalma, valamint annak értelmezése is megkérdőjeleződött. Ezek a viták a francia társadalom és politika tradicionalista, jellemzően jobboldali irányzatai és

a különböző progresszív, főként liberális irányzatok közötti kultúrharc részeként is értelmezhető.

4. Mitterrand elnöksége – a baloldali kísérlet (1981-1995)

4.1. A kezdetek, első próbálkozások (1981-1992)

4.1.1. Szociális integráció

Az első komolyabb integrációs politikai kísérlet François Mitterrand elnöksége alatt következett be az 1980-as, de főként 1990-es években (Szűcs 2010, p. 243). 1991-ben jött létre a szocialista Rocard kormányzat alatt az Integrációs Főtanács (HCI: *Haut Conseil à l'intégration*). Innentől kezdve megerősödött az aktívabb asszimilációt célzó politika Franciaországban (Szűcs 2010, p. 245). Bár maguk az asszimilációs törekvések alapjai már a gyarmatosítás óta jelen voltak Franciaországban, a politikai gyakorlatban kevés program valósult meg ezek mentén (Bertaux 2016, p. 1499), így a muszlim kisebbségek nagyrészt szegregátumokban önszervező módon szervezték közösségeiket, nagyrészt etnikai alapokon.

Maga a HCI első jelentésében 1991-ben a beilleszkedés és asszimiláció közti középutas integrációt jelölte meg alapvető céljául (HCI 1991, p. 51, Bertaux 2016, p. 1500). Az asszimiláció és integráció fogalomrendszerén belül tehát összességében látható, hogy a kezdeti időszakot jellemezte egyfajta fogalomzavar, és a politikai törekvések konkrét megnevezését övező bizonytalanság.

Az 1990-es években felmérések készültek a bevándorlók szokásairól és társadalmi problémáiról, ilyen például az integráció jogi és kulturális feltételeiről szóló jelentés (HCI 1992), azonban az erre válaszként létrehozandó politikákat és végrehajtásukat jelentősen korlátozta, hogy nem lehetett pozitív diszkriminációt alkalmazni (Szűcs 2010, p. 245). Így etnikai vagy vallási értelemben bár nem nyílt lehetőség célzott támogatási intézmények létrehozására, azonban a muszlim lakosságot is erősen érintő szociális problémák, például a magas munkanélküliség kezelésére nyílhatott lehetőség. A HCI feladata volt, hogy az integrációval kapcsolatban jelentéseket tegyen a kormányzatnak (Bertaux 2016, p. 1498).

A Mitterrand kormány ezen belül két fő irányvonalat épített ki, az egyik a városújítást célzó *politique de la ville* politikája, a másik pedig oktatáspolitikai reformok voltak (Szűcs 2010, p. 246-247). Ezek a törekvések az 1990-es évek második felében a foglalkoztatáspolitikával bővültek, melynek fő célja a munkanélküliség problémáinak kezelése volt.

A politique de la ville program a hátrányos helyzetű városi kerületek problémáinak orvoslására született meg. A cél a problémás városrészek életminőségének javítása a lakhatási helyzet, oktatás, egészségügy, foglalkoztatás, bűnmegelőzés és szociális integráció állami támogatása által (Body-Gendrot 2013, p. 8). Ugyanakkor a francia egyenlőség eszme következtében nem történhetett etnikai alapú kiemelés, így a bevándorlók és leszármazottjaik sem részesülhettek pozitív diszkriminációban. A program bizonyos tekintetben valóban elért sikereket, például a lakhatási életkörülmények javítása terén, ugyanakkor az érintett kerületeket sújtó foglalkoztatásbeli problémákat nem sikerült jelentős mértékben orvosolni (Barou 2014, p. 648).

A francia oktatási rendszer alapjait alapvetően meghatározza a köztársasági értékrend, annak megőrzésében kiemelt szerepet játszik (Langan 2008, p. 49). Ugyanakkor a gyakorlatban ezen értékrend egyes elemei gyakran ütközőpályán állnak egymással, vallási kérdések esetében például a laïcité és az egyenlőség eszméi között nehéz az egyensúly megtalálása. Onnantól kezdve, hogy a vallási kérdésektől távol marad az állam, nehéz az egyes felekezetek nézeteit az egyenlőség eszményei alapján beépíteni a francia oktatási rendszerbe. Magának a vallásoknak és azok társadalmi hatásainak vizsgálata pedig elengedhetetlen például a történelem oktatásban, így a kérdés megkerülhetetlen.

Az oktatáspolitikai fontosságát is jelzi, hogy az integrációpolitikán belül is az elsőként felmerülő kérdések közé tartozott. A Mitterrand-adminisztráció már 1982-ben létrehozott úgynevezett oktatási prioritás zónákat (ZEP) a középfokú oktatásban, olyan hátrányos helyzetű körzetekben és külvárosokban, ahol a diákság több, mint 30 %-a bevándorló háttérrel rendelkezett (Langan 2008, p. 52). A program részeként extra pénzügyi támogatást és oktatási-szakmai segítséget kaptak az érintett iskolák, ezen belül külön fókuszot kapott a francia nyelvi korrepetálás is (Langan 2008, p. 53). A programmal kapcsolatban felmerülő problémák között említhetjük, hogy a plusz juttatások ellenére sem érte el az iskolák büdzséje az átlagos párizsi gimnáziumokét, valamint a ZEP iskolákban való oktatás népszerűtlen volt a francia tanárok körében, így javarészt tapasztalatlanabb, fiatal tanárokat sikerült csupán bevonni a programba, akik ráadásul kellő motivációval sem feltétlen rendelkeztek, ami értelemszerűen korlátozta annak hatékonyságát (Langan 2008, p. 53).

Az oktatáspolitikai terén nehézséget okozott ugyanakkor, hogy mivel a Franciaországba érkező bevándorlók eleve minimális oktatási háttérrel rendelkeztek, ők és főként gyermekeik a képzések során jelentős hátrányból indultak, így az iskolák elvégzésével végrehajtandó társadalmi mobilitás lehetősége is erősen korlátozott volt állami beavatkozás nélkül. Ha pedig

mégis sikerrel járt volna az oktatás, akkor a munkaerőpiacon gyakran szembesültek diszkriminációval. (Barou 2014, p. 648).

A francia nemzettudatban kiemelt szerepet élvező egyenlőség eszménye tehát az oktatási rendszerben kevésbé valósul meg. Az egyes polgárok lehetőségei között jelentős különbségek alakulnak ki, melyek az általános társadalmi egyenlőtlenségek erősödéséhez vezetnek, ráadásul Franciaország esetében ennek etnikai-vallási dimenziói is láthatók a marginalizálódó muszlim közösségek tekintetében.

A muszlim lakosság szociális körülményei és az oktatási helyzet egyaránt rámutatnak arra a problémára, hogy hiába van jelen egy erős nacionalista törekvés Franciaország egységességének és oszthatatlanságának hangsúlyozására, a valós társadalmi realitások ezt nem feltétlen tükrözik (Asad 2011, p. 217).

4.1.2. Kulturális-vallási integráció

Mitterrand integrációs törekvéseit elsősorban a szociális megközelítés jellemezte, ugyanakkor vallási-kulturális politikákat is folytattak kormányai.

1989-ben és az azt követő években a francia integrációpolitikában kulturális-vallási tekintetben a fejkendő viselésével kapcsolatos diskurzus és politika vált meghatározóvá. Ennek hátterét egy 1989-es eset adta, melyben Párizs egyik külvárosában Creilben egy középiskola igazgatója megtagadta 3 tanuló számára az iskola látogatását, arra hivatkozva, hogy a fejkendő viselése nem feleltethető meg az intézmény működése szempontjából alapvető laicité eszményének (Bertaux 2016, p. 1498-1499). Az ügy hamar nemzeti szintű kérdéssé vált, Lionel Jospin szocialista oktatási miniszter pedig az Államtanácshoz fordult a kérdéssel, ahol végül azt a véleményt fogalmazták meg, hogy ameddig az állami iskolák működését nem zavarják meg a diákok és nem folytatnak hittérítő tevékenységet, addig nem látnak ütközést a laicitével (Bertaux 2016, p. 1499, Conseil d'Etat Avis n. 346.893 1989).

A kulturális-vallási megközelítés tekintetében szintén kiemelendő a Pierre Joxe szocialista belügyminiszter vezetésével 1989-ben megszervezett *Conseil de Réflexion sur l'Islam en France* (CORIF), melynek célja az volt, hogy egy francia szervezetben egyesítse a külön-külön jelentős transznacionális befolyás alatt működő meghatározó iszlám szervezeteket Franciaországban (Raymond 2009, p. 487).

Ez a kísérlet már láthatóan súrolja a francia állami laicité határait, hiszen itt már kifejezetten vallási folyamatokat próbál indukálni. Amennyiben a franciaországi iszlám létrehozása a

kitűzött cél elkerülhetetlen a vallási kérdésekbe való bekapcsolódás. Maga a CORIF az országban működő muszlim szervezetek révén működött, így bár valamennyire rejtetté vált, de a francia állam háttértevékenysége így is jelen volt. A CORIF létrejöttét követően azonban az egyes muszlim szervezetek között nem alakult ki konszenzus, a laïcité által korlátozott francia állam mégsem tudott elég aktív közvetítői szerepet betölteni a rendszer működésre bírásában.

A Franciaországban élő muszlim lakosság vallásgyakorlása tekintetében fordulópontnak bizonyult az 1980-as évek végi, 1990-es évek eleji időszak a mecsetépítések számának növekedésével. Ezek a projektek állami támogatást nem élvezhettek, már csak az 1905-ös törvények következtében sem, így szinte az egész folyamatot a muszlim közösség irányította (Zwilling 2015, p. 335). Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a laïcité elveivel szembemenően az 1990-es években a helyi önkormányzatok gyakorlatban több esetben nyújtottak pénzügyi támogatást a mecsetépítésekhez (van den Breemer & Maussen 2012, p. 289). Ez azt is mutatja, hogy sok esetben az állami struktúra egyes szintjei között sem volt egységes a republikanizmus fogalmainak és eszméinek értelmezése és szigorú követése.

A pénzügyi támogatás helyett viszont politikai szempontból passzív támogatás mindenképp jellemezte a mecsetépítési projekteket ebben az időszakban a francia politikai elit részéről, már csak abból a megfontolásból kiindulva, hogy az addig domináns 'underground' mecsetek átláthatatlan szövevénye helyett, egy láthatóbb, ellenőrizhetőbb vallásgyakorláshoz biztosíthatnak ezzel lehetőséget (Cesari 2005, p. 1028). Megszületett a 'katedrális mecsetek' (*mosquées cathédrales*) fogalma is, mely az iszlám vallás integrációjának kezdeti elemeként, valamint a keresztény egyházzal megegyező kulturális elismertség kivívásának kísérleteként is értelmezhető (Maussen 2007, p. 994).

Az 1980-as évek végére a megoldatlan szociális kérdések, és főként a munkanélküliség problémája a bevándorlók gyermekei számára a kilátástalanság képét vetítették elő. A francia társadalmon belüli előrelépés lehetőségének súlyos korlátai miatt megnőtt a többségi francia társadalom és középosztály által képviselt normáktól eltérők száma (Barou 2014, p. 655). A nehéz helyzetbe kerülő fiatalok új identitáselemek felé néztek, mivel a francia társadalmat nem érezték kellően inkluzívnak és befogadónak. Az iszlám felé fordulás, mint potenciális ellenállási front is ebben az időszakban került előtérbe (lásd 3. fejezet), ami elősegítette az integrációs kérdés kulturális-vallási dimenzióinak megerősödését.

Eközben a jobboldalon az asszimiláció programja került előtérbe, amely az integrációnál erősebb jelentéstartalommal bír, és arra hívja fel a bevándorlócsoportokat, hogy korábbi

identitáselemeik elhagyásával a francia nemzeti identitáselemeket vegyük föl (Szűcs 2010, p. 248). Félve a multikulturalizmus okozta „széthullástól”, a nemzeti egységesség merült fel, mint egyetlen életképes megoldás (Chabal 2015, p. 93) Ez a hozzáállás persze kisebbségi jogokkal kapcsolatos aggályoknak is teret adhatott. Ezentúl, konstruktivista szemléletmódból megközelítve a kérdést, felmerül a kérdés, hogy az ezen politikusok által hangoztatott „francia értékek” valójában olyan szignifikáns részét képezik-e a francia emberek identitásának, mint ahogy azt feltételezik. Olyan alapvetőnek vélt fogalmakat vizsgálva, mint a „szabadság, egyenlőség, testvériség”, jogosan gondolkodhatunk el, hogy mihez kezdhetünk például a szabadság eltérő értelmezéseivel. A szekularizmus és a katolikus-keresztény identitások együttes jelenléte a francia identitásban szintén ellentmondásossá teszi a leegyszerűsítő és általánosító politikai retorikákat, ami hozzájárul az Olivier Roy által megfogalmazott „nyugati értékek mítoszához” (Roy 2013, p. 11) problémájához. A jobboldali politikát tehát már a 90-es évek elején a kulturális-vallási megközelítés jellemezte, ami az iszlám előretörése mellett a Mitterrand-korszakot követően pályamódosításhoz vezette a francia integrációs politikát.

A baloldalon ezzel szemben jóval puhább, óvatosabb vélemények tapasztalhatók az integrációs kérdések tekintetében, leginkább a beilleszkedés fogalma volt elterjedt (Szűcs 2010, p. 248). Ez már valahol az integráció és multikulturalizmus közötti félutat jelzi, azonban ez a törekvés is nehezen definiálható és ültethető át a gyakorlatba. A különböző kultúrák elismerése és védelme mellett főként a radikális baloldal egyes irányzatai álltak ki, melyek közül említhető például az SOS Racisme (Chabal 2015, p. 190). Ezek a kezdeményezések alulról építkező szerveződések voltak, a nemzeti politika színterét kevésbé befolyásolták, egy-egy rasszizmus ellenes mondatot leszámítva.

Mitterrand bár választási kampányaiban felhasználta ezeket a mozgalmakat a jobboldal szélsőségességére és igyekezett a rasszizmus stigmáját rájuk ragasztani, politikai szerepet nem osztott a mozgalom követői számára, így például a törvényhozás szintjéig nem juthattak el (Kepel 2017, p. 7). Az SOS Racisme és rokon szerveződések törekvései tehát azáltal, hogy a politikai rendszer nem kodifikálta őket, a széles francia társadalomra nem voltak megfelelő kihatással.

Az 1980-as évek végén a jobb és baloldali elképzelések ütközése elsősorban a bevándorlás és a fejkendő viselésével kapcsolatosan csúcsosodott ki. A gaullista belügyminiszter Charles Pasqua politikája a baloldalon több alkalommal is jelentős ellenszenvet váltott ki. (Raymond 2009, p. 486). Hiába volt tehát baloldali köztársasági elnöke Franciaországnak, időről időre a jobboldal megerősödéseivel jobboldali politikusok is fontos miniszteri pozíciókba kerültek. A

két oldal ütközései azonban meggátolták, hogy bármelyik oldal törekvései mentén hatékonyan végrehajtható reformokat vezessenek végig a törvényhozási folyamaton.

A beilleszkedés problémái által már nem csak az újonnan érkező bevándorlók voltak érintettek, hanem megjelentek a másodgenerációs bevándorló felmenőkkel rendelkező társadalmi rétegek is, akik már életük kezdetétől fogva szembesültek a szociális hátrányokkal és a kirekesztés problémájával. Az 1980-as évek egyik jelentős kulturális fejleményének tekinthető a migrációs háttérű közösségekben a beur identitás megjelenése, ami az Európában született, de maghrebi bevándorló felmenőkkel rendelkező embereket foglalta magában. Ezek a leszármazottak szüleik és a befogadó közegük révén eltérő kulturális hatások alatt nőttek fel, így egyfajta hibrid kultúrát hoztak létre. A beur identitás megjelenése olyan szempontból is figyelemre méltó, hogy ezáltal a korábban meghatározó etnikai törésvonalak gyengülhettek.

Ezzel viszont a hovatartozási és identitásbeli kérdések és problémák nem oldódtak fel teljesen, hiszen így a francia többségi társadalommal és az arab és iszlám közösségekkel sem tudtak teljes mértékben azonosulni. Ezen túlmenően a francia társadalomban a beur identitás erősen összefonódott a gyarmati múlttal, valamint az algériai háborúval, így az idegenség és az ahhoz kapcsolódó fogalomkészlet jellemezte a témáról szóló diskurzust (Echchaibi 2007, p. 304). A beur identitás a francia társadalom és politika bevándorlást ellenző rétegei között hamar az integráció kérdésének problematizálásának eszközévé vált (Echchaibi 2007, p. 307). Ezáltal is jól látható, hogy az alulról építkező társadalmi szerveződések és fogalomképződményeket a többségi társadalom egyes rétegei átveszik, a maguk világképe szerint alakítják és újraértelmezik, ezzel is megfosztva az érintett első- és többedgenerációs bevándorlókat ágenciájuktól. Azáltal, hogy ellenséges diskurzus részévé válik a beur identitás negatív sztereotípiák is rátelepszene. Hiába történik politikai törekvés az integrációs programok fejlesztésére, ha a francia többségi társadalom szintjén ezzel párhuzamosan kevésbé tapasztalható támogatás és elfogadás.

4.2. A második időszak, a jobboldal kibontakozása (1993-1995)

Mitterrand elnökségének utolsó szakaszában már érzékelhető volt a jobboldal térnyerése a francia politikában, mely 1993-ban csúcsosodott ki, amikor a jobbközép pártok választási győzelmet arattak (Raymond 2009, p. 488.). Ezt követően értelemszerűen a jobboldali integrációs törekvések megerősödtek a francia politikában, ugyanakkor még nem váltak teljes mértékben dominánssá.

A két oldal közötti lehetséges kompromisszumot reprezentálja az integráció, mint törekvés, azonban a két politikai oldalon belül tapasztalható fogalmi bizonytalanság itt is megfigyelhető (Szűcs 2010, p. 248). Az identitáskérdés politikáival való óvatosság egyik magyarázata az lehet, hogy egy nemzeti identitásához ragaszkodó országban, az ezzel kapcsolatos kijelentések, főként reformok valóságos aknamezőre vezethetik a politikusokat. A jelentős érzelmi reakciókat kiváltó nemzeti jelképek már-már propagandisztikus használatával a hagyományok védelmére építő politikai retorikákkal ugyanis egy-egy progresszívnek tűnő ötlettel sok választópolgárt lehet elidegeníteni. Ez a jelenség meg is mutatkozott az FN feltörésében a francia politikában, ahogy a bevándorlás ellenzésével egyre nagyobb politikai fenyegetést kezdett jelenteni a mainstream pártokra. A FN politikusai gyakran magukat a bevándorlókat hibáztatják az életkörülményeik és lehetőségeik rossz helyzete miatt, arra hivatkozva, hogy iszlamizálják a francia külvárosokat és kerületeket (Barou 2014, p. 654). Ez magyarázhatja, hogy a kezdeti törekvések miért nem hozták meg a várt eredményt.

Származási területeket tekintve az 1990-es és 2000-es években is ugyanezen országok voltak az iszlám vallású bevándorlók kiindulási területei. 2004-2005 körül Bowen (2010, p. 18) 4,9 millióra becsüli a külföldön született népességet Franciaországban, melynek körülbelül 40-45%-a volt muszlim, közülük a 677 ezer fős algériai és a 619 ezer fős marokkói származás volt a legjelentősebb. Persze a muszlimok körében is jelentős számban találhatunk vallásukat nem gyakorlókat, így az iszlám fogalmának sokszínűsége, egyes kulturális, társadalmi és vallási manifesztációi, a franciaországi muszlimok tradicionálisan etnikai tagoltsága mellett tovább marginalizálják a közösséget.

Az iszlám vallást követő bevándorlók körében azonban felmerült az a kérdés, probléma, hogy viszonylag kicsi (20-35%) arányban szerezték meg a francia állampolgárságot (Bowen 2010, p. 18). A munkacélú bevándorlás mellett az 1980-as, 90-es években egyre jobban elterjedt a családegyesítés és a menekültek érkezése az országba (Szűcs 2010, p. 232). Ez a franciaországi muszlim közösség etnikai összetételére is jelentős hatással volt, hiszen a korábbi időszakokban a munkaképes korú férfiak bevándorlása volt kiemelkedő. Ehhez képest a családok megjelenése a hosszútávú letelepedés egyértelmű jelének tekinthető, ezáltal az integrációs kérdés új dimenziója jelent meg a francia politikában. Ennek következtében az identitáspolitikai kérdései is felértékelődtek.

A bevándorlással szembeni ellenállás megerősödött a francia jobboldalon, melynek egyik fő mozgatórugója a FN megerősödésével szembeni politikai manőverezés volt a jobbközép részéről az átszivárgó szavazók visszanyerésének céljából. Az 1993-as nemzetgyűlési

választáson aratott jobboldali győzelmet követően megjelent az „immigration zéro” politika, mely a bevándorlást drasztikus mértékben szándékozott csökkenteni. 1993-ban ennek a politikai folyamatnak csúcsaként született meg a belügyminiszter Charles Pasqua nevével elhíresült Pasqua törvény, mely jelentősen szigorított a családegyesítési lehetőségeken, ráadásul a külföldi hallgatók munkavállalását és letelepedését is korlátozta (Guiraudon 2001, n.p.).

Ez az erőskezdő próbálkozás azonban a Franciaország irányába történő bevándorlást nem tudta természetesen megszüntetni, ráadásul megnövekedett az illegális bevándorlás is az országba, melynek kezelése a legális migrációhoz képest jóval nehezebb.

4.3. Összegzés, következmények

A Mitterrand korszak integrációs politikáját főként a szociális törekvések jellemezték. A muszlim népesség életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javításával kívánták elérni az integrációs probléma megoldását, azt remélve, hogy a francia állami rendszer és struktúra hatékony kiterjesztésével az érintett migrációs háttérű csoportok felveszik a francia identitáselemeket és életmódot, ezzel megoldva a problémát. Ez az elképzelés azonban kevésbé különbözött az 1980-as éveket megelőző asszimilációs törekvésektől, melyek a kulturális-vallási identitáskérdések teljes figyelmen kívül hagyásával történtek, és kevés sikert értek el (Roy 2011, p. 245). A Mitterrand korszak integrációs kísérleteinek ideológiai megközelítése tehát nem sok új elemet hozott, fő változásként magát az aktívabb állami politikai szerepvállalást nevezhetjük meg.

Ennek egyik elsődleges útja az oktatási lehetőségek fejlesztése, ugyanakkor e tekintetben főként az alap- és középfokú oktatási szinteken valósultak meg állami programok, míg a bevándorló háttérű fiatalok felsőoktatási lehetőségeinek javítására nem került sor. A másik meghatározó politikai irányt, a muszlim népesség által nagyobb arányban lakott és hátrányos helyzetű kerületek, külvárosok állami támogatása jelentette.

Mindkét esetben problémát okozott azonban, hogy a muszlim népesség társadalmi elfogadottsága nem javult eléggé Franciaországban ahhoz, hogy a kirekesztéssel kapcsolatos rendszerszintű problémák megoldhatóvá váljanak. Ezek a kulturális problémák az 1980-as évek végétől kezdve komoly társadalmi hatást gyakoroltak a muszlim lakosságra tekintetben, hogy a többségi francia társadalommal szembeni protesztkulturák kezdtek megerősödni, ezáltal több esetben nemhogy közeledtek, hanem távolodtak a konzervatívabb francia társadalmi értékrendtől. Ezt a helyzetet tovább súlyosbította a francia politikai jobboldalon az FN megerősödése, mely egyre inkább előtérbe helyezte az identitáspolitikát, amit politikai

hatalmának megőrzése céljából a francia jobbközép pártok is átvettek. Ennek politikai leképződését érhattuk tetten a dolgozat által vizsgált második Mitterrand időszak alatt, ami átvezet a következő fejezetben taglalandó jobboldali integrációs megközelítések előtörése felé.

Intézményi szempontból a HCI és a CORIF tekinthető a Mitterrand korszak két jelentős szervének. Míg a CORIF-hoz kapcsolódó kulturális törekvések hamar kudarcba fulladtak, a HCI működése jóval nagyobb hatással volt a korszak integrációs politikájában. Amíg a HCI egy általános köztársasági értékrend ideológiáját követő törekvésből származott, a CORIF, mivel alapvetően vallási-(kulturális) jellegű intézményként működött, a laïcité korlátozó ereje miatt kevesebb és óvatosabb állami és politikai háttérrel tudhatott maga mögött.

A reformtörekvések legfőbb gátjának a nemzeti konszenzus hiánya nevezhető meg, hiszen politikai téren nem tudott hatékonyan együttműködni a jobboldal és a baloldal, miközben egyikük sem tudott huzamosabb ideig megfelelő kormányzó és törvényhozó többséget szerezni. Másrészt pedig a francia társadalomban sem sikerült megfelelő támogatást szerezni az integrációs kísérleteknek, a sok esetben erősen szegregált körülmények között élő muszlim közösségek ügyeit és problémáit a többségi társadalom nem tudta magáénak érezni. Emellett a muszlim közösség körében sem sikerült egy működő és egységes politikai reprezentációt biztosító szervezetet megalkotni a CORIF kísérletének kudarcával, így a megosztottság az ő körükben is tetten érhető, ami szintén gátolta az integrációs reformkísérletek sikerességét.

5. Chirac és Sarkozy elnöksége – a jobboldali kísérlet (1995-2012)

1995-ben választották meg köztársasági elnöknek Jacques Chirac-ot, aki két elnöki cikluson keresztül vezette Franciaországot, majd 2007 és 2012 között Nicolas Sarkozy révén szintén jobboldali politikus állt az ország élén. Az integrációs kísérletek és törekvések tekintetében a Mitterrand és a Chirac-Sarkozy korszak közötti korszakváltás átmeneti éveit követően a 2000-es évek első fele vált újabb meghatározó korszakká. Ebben az időszakban mindkét említett politikus vezető szerepet játszott a kérdésben, Chirac elnökként, Sarkozy pedig belügyminiszterként.

5.1. Szociális integráció

A 20. század végén történt a ráébredés a francia politikában, hogy a korábban beáramló bevándorlók és vendégmunkások fogadására épített külvárosi lakónegyedekben a gazdaság leszálló periódusait követően jelentősen romlott az ottélők gazdasági helyzete, megjelent a tömeges munkanélküliség. Emellett ezen közösségek ahelyett, hogy beágyazódtak volna a francia társadalomba, sok tekintetben elszigetelten éltek tőle. A nehéz gazdasági és társadalmi helyzet következtében a bűnbandák és szélsőséges mozgalmak teret tudtak nyerni ezeken a környékeken. Ugyanakkor fontos azt is megjegyezni, hogy miközben ez a perspektíva a médiában is domináns szerepet kapott, a romló társadalmi helyzet a nehéz körülmények között élő muszlim közösségekben más, nem radikális társadalmi folyamatokat is indukált. Az állam által való elfelejtettség, vagy egyenes kitaszítottság érzése mellett a lakosság más identitáselemeik felé fordultak. A muszlim nők körében újra terjedni kezdett a fejkendő viselése, egyre többen kerestek menedéket az iszlám vallásban (Bowen 2010, p. 23). Ez megágyazott az iszlám szervezetek és hálózatok kiépülésének és terjedésének Franciaországban, megjelentek a francia állammal párhuzamos oktatási hálózatok is (Bowen 2010, p. 24).

Bár a Mitterrand korszak *politique de la ville* programjának egyes tartalmi elemei a Chirac korszakban is visszaköszönnek a *Plan de Rénovation Urbaine* (PRU) városfejlesztési program keretei között, a pozitív diszkrimináció elvének használata nélkül a hátrányos helyzetű banlieu-k egyes részei továbbra sem részesülnek megfelelő támogatásban, a források megoszlásában nagy területi különbségek tapasztalhatók (Kepel 2011, p. 16.). A korábbi időszakokra jellemző hátráltató tényezők tehát továbbra is fennállnak, gyengítve a szociális integráció városrészfejlesztési törekvéseinek hatását. Emellett azt is megfigyelhetjük, hogy a republikánus eszméknek a kulturális-vallási integrációs törekvések esetében tapasztalható lazuló értelmezése a szociális projekteken nem tükröződik hasonlóképpen.

A romló társadalmi helyzet a muszlimok által nagy arányban lakott banlieukben komoly társadalmi feszültséget eredményezett, melyet Nicolas Sarkozy megosztó, és a francia bevándorló háttérű és muszlim közösség által gyakran offenzívának és sértőnek titulált kommunikációja tovább erősített.

Ennek egyik legjelentősebb megnyilvánulása a 2005-ös október-novemberi zavargások során történt, amikor a rendőrförögők elől menekülő és bujkáló bevándorló háttérű fiatalok haltak meg áramütéstől. Az esetet követő hetekben több párizsi külvárosban és banleiuban tört ki zavargás,

mely során a rendőrséget hibáztatták a fiatalok haláláért (Body-Gendrot 2013, p. 12-13). A rendbontások intenzitását csak növelte Nicolas Sarkozy belügyminiszter hozzáállása és nyilatkozatai, melyben zéró toleranciát hirdetett, kemény rendőri fellépést sürgetett, a külföldinek titulált zavargókat deportációval fenyegette, valamint a békés tüntetőket is „bande des racailles”-nak, söpredék csoportoknak nevezte (Le Monde 2005; RFI 2015).

Ezt követően a politikai diskurzusban és főként a jobboldalon megerősödött a banlieuk fogalmának káosz és szegénység általi definiálása (Echchabi 2007, p. 306), ami hozzájárult az erőszakosság sztereotípiájának a franciaországi muszlim közösség egészére történő kiterjesztéséhez. Ezek a folyamatok egyaránt aláásták a francia állami rendszeren keresztüli szociális reformkísérleteket, hiszen a rendszertől elzárkózó, abból kivonuló muszlim népséget így már kevésbé lehetett elérni.

Oktatáspolitikai szempontjából érdekes kérdés a felsőoktatási rendszer, ahol sem a bal, sem a jobboldali pártok körében nem volt prioritás az integrációs politika kiterjesztése, különösen a francia elitképzésében kiemelkedő grand écoles-ok működése tekintetében volt jellemző a politikai és állami inaktivitás (Langan 2008, p. 55). A 2000-es évek elején tekintetben magában a felsőoktatási rendszeren belül történt az első reformkísérlet, amikor 2001-ben Richard Descoings, a Sciences Po igazgatója 18 ZEP programban résztvevő tanulót vett fel, az általános felvételi kereteken kívüli programon keresztül (Langan 2008, p. 55).

Az oktatási programok tehát főként nem-állami kezdeményezések révén igyekeztek diverzifikálni a tanulókat, ami kifejezetten korlátozott léptékben tudott csak működni. Ez azt jelentette, hogy a szociális nehézségekkel küzdő területekről való kiszakadásra csak keveseknek nyílt lehetősége, így a program az integrálandó muszlim közösség egészére nagyon minimálisan volt csak hatással.

Azáltal pedig, hogy a sok alternatíva között felmerülő szélsőséges irányzatok megerősödtek, a francia államtól elidegenült támogatókat nyertek a vallási kérdések előtérbe kerültek. Szintén nagyobb figyelem fordult a nagyrészt etnikai alapon szerveződő transznacionális hálózatok működésére is, melyek révén szintén külső aktorok igyekeztek megszólítani a franciaországi muszlimokat.

A szociális integrációs törekvések terén jelentős intézményi változás is történt a Sarkozy korszak végén, ugyanis 2012-2013 fordulóján megszűnt a HCI, melynek feladatait a 2007-ben létrehozott L’Observatoire de la laïcité szervezete vette át. A szervezet elsőszámú célja a szekularizmus intézményének védelme, és az ezzel kapcsolatos tanácsadás a francia

kormányzat számára, így foglalkozási körét tekintve inkább kulturális-vallási megközelítésű intézménynek tekinthetjük. Ez az intézményi fordulat is jól mutatja, hogy az integrációs törekvések tekintetében a jobboldali politikai elit körében a szociális dimenziók háttérbe szorulása a 2000-es évek végére, 2010-es évek elejére kifejezetten látványossá vált.

5.2. Kulturális-vallási integráció

Az ezredforduló környékén, látva a korábbi törekvések nagyrészt sikertelen eredményét, új stratégiák jelentek meg a francia politikákban, ebben jelentős szerepet játszott Jean-Pierre Chevènement belügyminiszter. A 2000-es évek elején több intézet jött létre, mely a francia kormányzat és a muszlim szervezetek és csoportok közötti párbeszédet volt hivatott előre mozdítani (Szűcs 2010, p. 251-252). Kezdetben problémát okozott, a franciaországi muszlim lakosság és szervezeteinek fragmentáltsága, emiatt nehéz volt létrehozni egy olyan konzultáció alapjait, ahol megvalósulhatott a kellő reprezentativitás (Szűcs 2010, p. 252). A tárgyalások során azonban arra is fény derült, hogy a francia politika területén belül is nagy a megosztottság, amikor az alapvető identitáselemek, például a laïcité értelmezései terén is viták alakultak ki. Ezzel kapcsolatban Szűcs (2010, p. 253) felhívja a figyelmet, hogy ebben a kérdésben már nem a klasszikus jobb-baloldali ellentétek mutatkoztak meg, mivel minden politikai csoporton belül tapasztalhatók voltak jelentős véleménykülönbségek.

2003-ban jött létre a Muszlim Vallás Francia Tanács (CFCM: *Conseil français du culte musulman*), mely a legjelentősebb franciaországi muszlim csoportokat és irányzatokat kísérelte meg bevonni, egy olyan szervezetet létrehozva, amelyen keresztül a muszlimok érdekképviselése megvalósulhat (Szűcs 2010, p. 284). A szervezet megítélése a franciaországi muszlimok körében azonban megosztó, egyes vélemények szerint a CFCM révén az állam felnagyítja a muszlim közösség és a francia nemzet közötti kontrasztokat, valamint az iszlám vallásgyakorlás kapcsán is kusza, összezavaró jeleket sugároz (Echchaibi, 2007 p. 303).

A testület meghatározó célja a francia állam és a muszlim közösség közötti kapcsolat kereteinek biztosítása, valamint a muszlim vallási tevékenység állami felügyeletének kialakítása, ezáltal a radikalizmus elleni küzdelem segítése. A CFCM tagjai két évente rendezendő választással kerülnek pozíciójukba, ugyanakkor a választók nem a hívők, hanem a mecsetek (Bowen 2007, p. 48). A testület működését jelenleg 3 szervezet dominálja, a Franciaországi Török Muszlimok Koordinációs Bizottsága (*Comité de Coordination des Musulmans Turcs de France - CCMTF*), a Párizsi Nagymecset, valamint a Franciaországi Muszlimok Gyűlése (*Rassemblement des Musulmans de France – RMF*), melyek a három domináns Franciaországban jelenlévő muszlim

többségű etnikai csoporthoz (algériai, marokkói és török) kötődnek, erős transznacionális szálak jelenléte mellett. (Ayca Arkilic 2015, p. 23).

Ugyanakkor számos iszlám szervezet működik továbbra is a CFCM-en kívül, ezek közül kiemelhető a Francia Muzulmán (*Musulmans de France* – MF), korábbi nevén Franciaországi Iszlám Szervezetek Uniója (*Union des organisations islamiques de France* - UOIF), mely főként a Muszlim Testvériséghez fűződő viszonya miatt a francia politika számára nem kívánatos szervezet.

A CFCM-ben való részvétel bár választáshoz kötött, nem tudja megfelelően lefedni a franciaországi iszlám szervezetek és csoportok sokszínűségét, így a reprezentáció kérdése állandó probléma. Bár a franciaországi mecsetek többsége részt vesz a választások során, a muszlim hívők és a szervezet közötti kapcsolat továbbra sem tekinthető erősnek (Le Point 2019). A szervezeten belül nagy a rivalizálás a főként etnikai alapon szerveződő tagszervezetek között is (Bowen 2007, p. 56). További probléma, hogy a testület ezen belül is főként a mérsékelt vagy szekuláris irányzatokat tudja integrálni a rendszerbe (Bowen 2007, p. 59), ami a szélsőségesek elleni küzdelem programjához kevés segítséget ad, sőt a kiszoruló vallásosabb rétegek is egy kalap alá kerülhetnek ezáltal a radikálisokkal, mint „rendszerenkívüliek”. Ezt kihasználva ráadásul a radikális irányzatok követői az állammal „kollaboráló” iszlám csoportokat árulóként tudják eladni saját retorikájukban.

A CFCM létrehozása olyan szempontból is figyelemreméltó, hogy a francia állam részvétele önmagában ellentmond a laïcité eszméjével (Roy 2011, p. 245). A muszlimkérdés problematizálása tehát olyan szintre ért el, hogy még a jobboldali politikai elit is elkezdte a 2000-es években egyre enyhébben és megengedőbben értelmezni a francia republikánista értékeket.

A CFCM és a jobboldali francia vezetés között már a szervezet megalapításától fogva fennállt a feszültség, Nicolas Sarkozy belügyminiszter első látogatása a szervezetnél egyből komoly vitákat szított, amikor a törvény előtti egyenlőségre hivatkozva beszédében megjegyezte, hogy a személyazonosságot igazoló kártyákon a muszlim nőknek fedetlenül kell szerepelnie a fotón (Bowen 2011, p. 203). A 2007-es elnökválasztást követően, Nicolas Sarkozy elnöksége alatt a párbeszéd egyre inkább kifulladásra jutott.

Az integrációs kérdések vizsgálatában pedig egyre nagyobb szerephez jutottak ezzel párhuzamosan a francia állami-politikai szervezetek (pl. L’Observatoire de la laïcité). Ezáltal a franciaországi muszlim kisebbség ágenciája az integrációról szóló diskurzusban tovább szűkülte.

A franciaországi iszlám helyzetével és kérdéseivel kapcsolatos beszédében 2007. október 1-én a vallás integrációs lehetőségeinek dicsérete mellett Nicolas Sarkozy egyrészt „Franciaország második vallásának” nevezte az iszlámot, ami önmagában is megütközést keltő a laïcité képviselő köztársasági elnök szájából. Másrészről pedig beszédében kitért a Párizsi Katolikus Intézetben meginduló imámképzés dicséretére is, ami ráadásul még az országban gyakorolt vallások hierarchizálásának szimbolikáját is mutatja (Élysée, 2007). Ezek a kérdések a republikanizmus eszméinek háttérbe szorulása mellett felvetik azt a kérdést is, hogy a CFCM működésére az állam inkább eszközként tekint, mint partnerként.

Az ezredforduló környéki iszlámról folytatott politikai diskurzus egyik meghatározó eleme volt a fejkendő viselésének szabályozása (Nilsson 2019, p. 46). A kérdés előtérbe kerülésének egyik fő oka abban rejlik, hogy az iszlám egyik leglátványosabb reprezentációja a nők öltözködésében jelenik meg. A vallási hovatartozás e tekintetben sokkal markánsabban jelenik meg a közterekben, mint a férfiak esetében. Elgondolkodtató, hogy a Mitterand elnöksége alatt felmerülő strukturális problémák itt háttérbe szorulnak és a jelképek kerülnek előtérbe. Az, hogy a politikai diskurzus ilyen szimbolikus irányba mozdult el, megkérdőjelezi az iszlámmal kapcsolatos kérdéssel kapcsolatos valós reformszándékot, és felveti annak gyanúját, hogy az egész folyamat a hatalmon lévő jobboldali szavazótábor elégedettségének elérését célozta.

A fejkendő kérdés rendezése szempontjából fontos dokumentum volt a Stasi-jelentés 2003 decemberében, mely azt javasolta a vallási jelképek közoktatási intézményekben való viselése kapcsán, hogy a „feltűnő vallási jeleket” (les signes ostensibles), például fejkendő, nagy keresztek, tiltsák meg, ugyanakkor a diszkrét jeleket (les signes discrets) engedélyezzék (Asad 2011, p. 210-211). A törvényjavaslat egyértelműen a kompromisszum elérése felé mutat, és névlegesen követi az egyenlőség eszméjét is, hiszen nem csak iszlám jelképek viselését korlátozza. Ugyanakkor a laïcité szigorú értelmezésével mindenképpen szembemegy, hiszen állami döntés születik arról, hogy mi minősül „túl vallásosnak”, és mi az ami „tolerálható”. A feltűnő és diszkrét közötti határvonal meghúzása szintén problematikus, és teret enged eltérő interpretációknak.

A Stasi-jelentés emellett a szekularizmus enyhébb formája mellett érvel, hangsúlyozva a szabad vallásgyakorlás jogát, mely egészen addig terjed, amíg nem történik kísérlet „dominanciára”. A dominancia fogalma azonban szintén rendkívül nehezen értelmezhető, egy abszolút kisebbségi közösség vallásgyakorlása szempontjából (Asad 2011, p. 212). A francia republikanizmus értékrendjének alkalmazása vallási kérdésekben tehát nem csak önmagában

problémás, hanem az egyes értékrendi elemek értelmezése, összeegyeztetése és gyakorlati használata is számos vitának ad helyet.

A jelentés ajánlását követő törvényjavaslatot a Nemzetgyűlés 2004 februárjában közel egyhangú szavazással fogadta el, amivel szemben relatíve kevés ellenállás és tüntetés volt tapasztalható (Asad 2011, p. 211). Ez egyrészt mutatja, hogy a francia republikanizmus értékrendjét nem csupán a jobboldali politika tartja fontosnak, hanem széleskörben elfogadott, vagy legalábbis az azzal való nyilvános ellenkezés kockázatos politikai lépés.

Az integrációs kísérletek kudarca mellett az államtól elidegenedő, egyes esetekben kifejezetten ellenséges álláspontra helyezkedő muszlim fiatalok jó potenciális célpontot jelenthetnek a dzsihadista terrorszervezetek számára. A 2000-es években egyre nagyobb figyelem hárult egyes szélsőséges határait súroló iszlamista iskolákra és csoportokra, például a Szaúd-Arábiából terjedő szalafista ideológiák terjedésére (Kepel 2017, p. 143). François Hollande elnöksége alatt ez különösen jelentős ütközőzónát jelentett a baloldallal szimpatizáló muszlim többség tekintetében, különösen olyan alkalmakkor, amikor a szocialista kormány például 2013-ban a meglegházasságról törvénykezett (Kepel 2017, p. 145). Az iszlám vallás hagyományos konzervatív tanait valló, de nem szélsőséges muszlimok számára ezek a liberális szociális ügyek rendkívül elbizonytalanító hatással voltak. A jobboldalon tapasztalható burkolt, vagy egyes esetekben nyílt muszlimellenesség miatt ugyanis a politikai pártrendszeren belül sokan nem igazán tudták megtalálni az érdekképviselőik lehetőségét.

5.3. Összegzés, következmények

A 2000-es években az országot kormányzó jobboldali politikai elit helyesen azonosította a kulturális és vallási kérdések, problémák megerősödését a franciaországi muszlim közösséggel kapcsolatban. Ugyanakkor az ezzel szemben alkalmazott erősebb és agresszívebb állami fellépés általában inkább mélyítette a szakadékot a francia állam és a helyi muszlim közösség között. Ez kifejezetten nehéz helyzetbe hozta a mérsékelt, mainstream iszlám képviselőit az országban, különösen azokat a szervezeteket, melyek a francia állammal aktívan konzultáltak és igyekeztek résztvenni a reformtörekvésekben. Ez hozzájárult a CFCM működési hatékonyságának jelentős visszaeséséhez is, ráadásul a CFCM tagszervezeteiből való kiábrándultság miatt a rendszerenkívüli muszlim szervezetek, így a szalafisták egyre kurrensebb konkurenciává fejlődtek (Kepel 2017, p. 5).

Az aktívabb állami fellépés és a jobboldali narratívák a francia médiában szintén hozzájárultak a francia muszlimok stigmatizációjának erősödéséhez, és az iszlamofóbia kérdéseinek előtérbe

kerüléséhez (Kepel 2017, p. 3). Így a Chirac-Sarkozy időszak végére, mind a francia politikai-társadalmi szélsőségek, mind pedig a muszlim közösségen belüli ellenreakciók megerősödtek, azaz a jobboldali kormányzatok kulturális-vallási integrációs törekvései kiélezték az ellentétet, ezáltal a mérsékeltebb reformpárti oldalt nehéz helyzetbe hozva.

A Chirac-Sarkozy időszak integrációs reformkísérletének háttérbe szorulását a 2000-es évek második felében két folyamat jellemezte. Egyrészt a tárgyalások megrekedése és az általános kifáradás a hosszú évek eredménytelen diskurzusa után. Másrészt pedig a 2008-as gazdasági válság kialakulása, mely alapjaiban rengette meg a francia állami politikát is, így a prioritások áthelyeződtek és a muszlimok integrációs kérdése elnapolásra került.

6. Macron integrációs politikája – a harmadik kísérlet (2017-)

6.1. Előzmények, Hollande elnöksége (2012-2017)

Ahogy az az előző fejezetben kifejtésre került, a gazdasági válságot követően az integrációs politika kérdései háttérbe szorultak Franciaországban, ez a kilábalási időszak azonban elhúzódott, így az időközben hatalomra kerülő François Hollande alatt is kevés fejlemény említhető e téren.

Bár az állampolgárok vallását érintő felmérések lehetősége jelentősen limitált Franciaországban, a szakértők körében általános az egyetértés, hogy tradicionálisan a baloldali pártok élvezik a legnagyobb támogatást a franciaországi muszlimok körében, ugyanakkor fontos azt is megjegyezni, hogy a muszlimok a választópolgárok relatíve kis szeletét képviselik Franciaországban, valamint a választásokon való részvétel tekintetében is elmarad aktivitásuk az országos átlagtól. A baloldali pártok magasabb támogatottságát többek között az országban élő muszlim kisebbség átlagosan alacsonyabb jövedelmi szintjével, valamint a jobboldali pártok hangosabb bevándorlásellenes kritikájával magyarázhatjuk (Cinalli & Van Houwaert 2021, n.p.).

Nicolas Sarkozy népszerűtlensége és megosztó politikája mellett, François Hollande a 2012-es választások során jelentős arányú muszlim szavazati támogatást kapott, azonban az azonos neműek házasságának támogatásával és hasonló progresszív lépésekkel a szocialista kormányzat hamar el is idegenítette magától a konzervatívabb muszlimokat. Ráadásul a lassú gazdasági kilábalás a válságból rendkívül egyenlőtlen arányban érintette a banlieu-ket, így az ott élő lakosság szociális problémái is súlyosak maradtak (Kepel 2017, p. 8).

A franciaországi muszlim közösségen belül eközben viszont továbbra is magas maradt a francia állammal szembeni bizalmatlanság és elégedetlenség. A korábbi fejezetekben tárgyalt szociális problémák, főként a munkanélküliség, a gazdasági válság hatására tovább súlyosbodtak.

A 2010-es években pedig a franciaországi muszlim szélsőségesek is egyre aktívabb szerepet vállaltak magukra. Ez főként a 2015-ös párizsi terrortámadások (Charlie Hebdo, november 13.) révén vált nyilvánvalóvá, Franciaország az egyik leggyakoribb színhelyévé vált a terrortámadásoknak Európában (Kepel 2017, p. 2).

Eközben intézményi szempontból a L'Observatoire de la laïcité munkája emelhető ki, akik a francia Nemzetgyűlés bizottságaival párhuzamosan 2014 és 2016 között több jelentést is kiadtak a szekularizmus kérdéseit illetően. Ezek a szervek és bizottságok azonban korántsem működtek egyetértésben, a tagok közötti politikai különbségek gyakran felszínre kerültek, ami megnehezítette a konszenzusos javaslatok megfogalmazását és annak politikai gyakorlatba történő átültetését. Ezenkívül a közelgő 2017. évi elnökválasztás politikai okokból kifolyólag korlátozta a jelentős reformok megindításának lehetőségét.

Franciaországban François Hollande elnökségét követően jelentősen meggyengült a Szocialista Párt (*Partie socialiste*, PS), mely számára további jelentős kihívást okoz a Jean-Luc Mélenchon vezette Engedetlen Franciaország (*La France Insoumise*, LFI) baloldali populista párt (Raymond 2017, p. 426). Emellett a jobboldal is megosztott volt a Les Républicains (LR) és a Nemzeti Front (FN) között, ami teret engedett Macronnak, hogy új mozgalmával bejusson az elnökválasztás második fordulójába 2017-ben. Bár kampányában rendszerenkívüli, új erőként hirdette magát, fontos megjegyezni, hogy Emmanuel Macron korábban 2014 és 2016 között gazdasági, ipari és digitális ügyek portfólióját vivő miniszterként már szolgált a PS színeiben politizáló Manuel Valls miniszterelnöksége alatt.

A 2017-ben megválasztott Emmanuel Macronnak tehát ismét jelentős politikai kérdésekkel kellett szembenéznie a muszlim lakosság integrációjával és a szélsőségességekkel kapcsolatban egyaránt. Az új köztársasági elnök a francia politikát évtizedekig meghatározó jobbközép és balközép által egymást váltó hatalmi egyensúlyához képest egy új liberális, vagy rendszeren kívülinek vélt fordulat részeként jutott hatalomra, ennek a gyakorlati politikai megnyilvánulását nagy érdeklődés övezte.

6.2. Szociális integráció

Macron és a francia kormány emellett kiemelt figyelmet szentel retorikájában a gyermekekre, kiemelten azok tanításának állami felügyelet alá vonására, annak céljából, hogy ahogyan Gérard Darmanin belügyminiszter nyilatkozott „megmentsük a gyerekeket az iszlamisták szorításától” (BBC 2020). Ez persze felveti a kérdést, hogy azáltal, hogy a fókusz a következő generációkra helyezi a kormányzat, gyakorlatilag elengedik-e a jelenlegi felnőtt muszlim generáció(k) problémáinak a kérdését (pl. lakáskérdés, foglalkoztatási kihívások). Ezenkívül olyan burkolt vádak is magába foglalhat, hogy a francia muszlim gyermekek szülei, nagyszülei képtelenek lennének vagy legalábbis nem elég hatékonyak gyermekük nevelésében. Magyarán ezt a kérdést már nem bízhatjuk a szülőkre, hanem nagyobb állami szerepvállalás szükséges a probléma kezelésére. A francia integrációs törekvések és a párhuzamos társadalmakkal szembeni ellenállás elsődleges színhelyeként az iskolákat nevezi meg Macron: „*La République résistera par l'école à ceux qui veulent l'abattre!*” („A köztársaság az iskolákon keresztül áll ellent azokkal szemben akik tönkre akarják tenni”) (Élysée 2020a).

A szeparatizmus kialakulása kapcsán Macron kiemeli az ellenkultúrák és protesztkultúrák szerepét is, melyek a francia republikanizmust elutasító eszméknek biztosítanak táptalajt (Élysée 2020a). Ezen belül kiemelt ellenfelekként kerülnek azonosításra a köztársasági alapértékeket elutasító, azokkal inkompatibilis tanokat terjesztő, „a köztársaság ideológiát elhagyó ideológiát követő” (Élysée 2021) intézmények, melyek közül többet bezártak az utóbbi évek során.

Ebben a kérdésben Macron politikájában elsősorban a francia állami iskolarendszert elutasító, azon kívül rekedő, általa 50 ezer főre becsült gyermek bevonását célozza, az otthoni magánoktatás, valamint az illegális oktatási intézmények visszaszorításával. Ezt elérendő a 2021-es tanévtől 3 éves kor felett kötelezővé tette az oktatásban való részvételt (Élysée 2020a).

Ezeket túlmenően 2020. október 2-án elmondott beszédében Macron, az ELCO (*Enseignement Langue et Culture d'origine*) intézményének megszüntetését is bejelentette, mely 1977 óta segítette a bevándorló szülőkkel rendelkező gyermekek számára szüleik szülőhazájának nyelveinek oktatását (Élysée 2020a; Élysée 2020c). Ennek a törekvésnek az egyik célja a francia nyelv primátusának megerősítése, és annak elkerülése, hogy a francia oktatási rendszert kerülő, párhuzamos társadalmi szférában felnövő többedgenerációs bevándorló háttérű fiatalok úgy éljenek az országban, hogy annak anyanyelvét sem beszélik.

A széparatizmussal szembeni küzdelem szempontjából az arab nyelv használatának csökkentésével, a külső befolyás elméletben valóban csökkenthető, hiszen például az arab nyelvű szalafista anyagokat így nem értenék a fiatalok, azonban már az Iszlám Állam előretörésével is megfigyelhetővé vált a szélsőséges anyagok soknyelven (köztük francia) történő terjesztése. Emellett további kritikát is megfogalmaz az ELCO-val szemben a köztársasági elnök, melyre a 6.3. fejezet transznacionális hálózatokat érintő bekezdéseiben visszatérek.

Bár beszédében az oktatási szektoron túlmenően a francia kulturális intézmények megerősítését is említi Macron, mint integrációt elősegítő törekvés (Élysée 2020a), ez a súlyos szociális problémákkal küzdő muszlim rétegek számára aligha nevezhető vonzó ajánlatnak, miközben alapvető életminőségüket érintő kérdésekben nem történik érdemi előrelépés.

Ez a politikai irányvonal a szűk szociális integrációpolitika súlypontját is inkább az oktatáspolitikára és a fiatalabb generációk kérdései felé mozgathatják. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a felnőtt, idősebb generációk szociális szükségének és problémáinak háttérbe szorításával, mennyire lehetséges a muszlim közösség széles köreit megszólítani. Ez vajon hallgatólagos elismerése egyes rétegek 'integrálhatatlanságának'?

Emmanuel Macron 2020. február 18-án Mulhouse-ban elmondott beszédében megnevezi az iszlamista széparatizmus elleni küzdelem 4 pillérét: a kontroll visszaszerzése és küzdelem a külföldi befolyással szemben, a muszlim vallásgyakorlás jobb megszervezése a köztársasági értékrend szerint, az iszlám széparatizmus és a francia közösségből való kivonulás elleni küzdelem melletti elköteleződés, valamint a 'köztársaság' visszavitelét és megerősítését azokon a területeken ahonnan visszahúzódott vagy problémákkal szembesült (Élysée 2020c).

A 4. pillér, a köztársaság visszavitele és megerősítése a problémákkal küzdő területeken elméletben pontosan a banlieu-kben tapasztalható szociális kihívásokra adna választ, azonban ennek gyakorlati elemeit érintően jóval kevesebb alkalommal nyilatkozik a köztársasági elnök, illetve a konkrét gyakorlati megoldások kifejtése is hiányos. A 2020-as mulhouse-i beszédében is főként már korábbi évek óta futó programokra tett utalást Macron, kiemelve a foglalkoztatás és munkakeresés területén működő állami támogatásokat, valamint a közösségi szerveződések támogatását, illetve az ezekre a programokra szánt pénzüsszegek növekedését, azonban ezek és hasonló szociális programok már évtizedek óta működnek Franciaországban, a munkanélküliség problémájának kezelése pedig a 2008-as gazdasági válság óta továbbra is

megoldatlan probléma. Jogosan merül fel a kérdés, hogy a többi pillérrel szemben mennyiben beszélhetünk itt is az 'üres politikai ígéretek' toposzának manifestációjáról.

Ami viszont visszatérő elem a francia politikában a 2005-ös zavargások óta, a hatósági jelenlét növelése melletti elköteleződés a nehézségekkel és szociális problémákkal súlytott lakóközrzetekben. Ez az elem is fellelhető Macron stratégiájában, akinek beszédeiben szintén gyakran visszatérő tényező (lásd Élysée 2020c) a rendőri jelenlét magas szintjéről adott adatrengeteg, a bűnözést vagy éppen az iszlamisták visszaszorítását célzó programok velejárójaként. Ez persze mindamellet, hogy bizonyos jobboldali, vagy iszlamofób társadalmi rétegek számára nyugtató információ, a banlieu-k szociális problémáin keveset segít. Illetve ennek negatív következményei (pl. államtól való elidegenülés növekedése) már a 2000-es évek eleje óta jelentkeznek, megerősítve a segítség helyett elnyomást nyújtó állammal szembeni negatív sztereotípiák terjedését ezekben a közösségekben.

6.3. Kulturális-vallási integráció

A republikanizmus értékrendjének védelme a francia köztársasági elnökök hagyományát követve Emmanuel Macron politikájában is meghatározó, ezen belül a laicité a „Franciaország egységét összetartó ragasztó” (Élysée 2020a) funkciójával kiemelt szereppel illeti. Ez azt jelenti, hogy a francia állam nem engedheti meg magának ezen alapelvek megkérdőjelezését, hiszen az az egész nemzeti fogalomkeret értelmezésének szempontjából veszélyes lenne.

Az integráció és bevándorlás tekintetében a francia társadalomban ma is markáns nyomot hagyott a kolonializmus kérdése. Miközben a francia politikai szférában a republikánus értékekkel kapcsolatban látszólagos egyetértés uralkodik, addig azok tartalma a társadalmon belül már egyre inkább megkérdőjeleződik. Ezzel szemben megfigyelhető a nacionalista, francia identitást és történelmet védelmezni szándékozó gondolkodók reakciós diskurzusa a posztmodern, posztkoloniális diskurzussal szemben. Retorikájukban gyakran mutatják be az ellenoldalt egy Amerikából importált gondolkodásmódként, mely idegen a francia társadalmi hagyományoktól, és annak lebontásával fenyeget. Ennek az összekapcsolásnak az egyik szüleménye az *islamo-gauchisme*, mely a francia egyetemi oktatásban érhető tetten elsősorban (RTL.fr 2021).

A francia társadalom iszlámról folytatott diskurzusában aktívabbá váltak a korábban szélsőségesnek, vagy radikálisnak tartott rétegek. Ennek részeként a 80-as, 90-es évekhez képest egyre több tabu téma dőlt meg, a kulturális érzékenységgel szemben egyfajta ellenállás alakult ki. Ennek ad további legitimációt az, hogy a mainstream politika, és ezen belül Macron

elnök és köre, is egyre több korábban szélsőségesek által használt kifejezést kezdett el használni (pl. *islamo-gauchisme*). Ettől a folyamattól a társadalom is felbátorodhat, hiszen, ha a köztársasági elnök is erről beszél, akkor nekik miért ne illene, szabadna?

Eközben a középső, és apolitikus rétegek bizonyos tekintetben kivonultak az iszlámról szóló diskurzusból, inkább az általános társadalmat sokkal jobban foglalkoztató kérdésekre koncentrálnak, mint például a fizetőképes jövedelmek kérdése vagy 2020 tavasza óta a koronavírus járvány kezelésének kérdései. Ennek a folyamatnak további magyarázatául szolgálhat az a jelenség, hogy egész egyszerűen beleunt a társadalom széles csoportja az integrációs kérdésekbe, hiszen a korábbi törekvések és próbálkozások nagyrészt kudarcba fulladtak, így a jelenlegi diskurzussal kapcsolatban is megfigyelhető az általános pesszimizmus. Ha korábban nem ment, miért pont most fog sikerülni? Ugyanez a passzivitás figyelhető meg a szélsőséges, iszlámmal szembeni diskurzusokhoz fűződő viszonyuk kapcsán is, a társadalmi toleranciaszint különösen a Franciaországban elkövetett súlyos terrorcselekményeket követően ugrik meg.

A bevándorlás és integráció kérdéseinek vizsgálatakor kiemelt relevanciával kell vizsgálnunk a Nemzeti Gyűlés (*Rassemblement National*, RN), korábbi nevén Nemzeti Front (Front National, FN) szélsőjobboldali párt politikáját, mely már évtizedek óta a francia identitáspolitikai és bevándorlásellenesség zászlóshajójának tekinthető. Az utóbbi évtizedekben elmondható, hogy a párt támogatottsága rendkívül hullámzó, az integrációs kérdések és bevándorlási problémák előtérbe kerülésének időszakában növekszik a népszerűsége, míg a politikailag és társadalmilag nyugodtabb időszakokban visszaszorul. Az RN az iszlám és bevándorlás kérdéseiben egyaránt innovátor szerepet játszik a francia politikai életben, a többi pártra jellemző óvatossággal szemben markáns a politikai aktivitásuk (Cinalli & Van Houwaert 2021, n.p.).

Emmanuel Macron a 2017-es kampány során kifejezetten liberális retorikával került hatalomra, ugyanakkor az utóbbi években megfigyelhető a köztársasági elnök és pártjának (*La République En Marche!*, LREM) jobbra tolódása a francia politikai spektrumon. Ennek okaként feltételezhető az egyszerű politikai kalkuláció a 2022-es elnökválasztás kapcsán várható jobboldali kihívással szemben, hiszen az utóbbi években a francia társadalom egészében megfigyelhető a jobboldal felé húzódás, ugyanakkor ez az összefüggés empirikusan még nem bizonyított (Cinalli & Van Houwaert 2021, n.p.) Ez az eltolódás az iszlámmal kapcsolatos politikája tekintetében is jól megfigyelhető, először még az általános terrorellenes törvények megerősítésével kezdte a szélsőségesség elleni küzdelmet (2017), 2020 után viszont egyre

erősebbé vált a kulturális irány, a francia iszlám politikájának meghirdetésével. Emellett a kormánypárt és az elnök retorikájában is egyre több, jobboldalra jellemző kifejezés és motívum is megjelenik, például az *islamo gauchisme* (iszlámo-baloldalizmus).

A Samuel Paty gyilkosságát követően megerősödtek Macron iszlám reformot érintő törekvései, melynek részeként egyeztetésekbe kezdtek a CFCM vezetőségével, megbízva őket egy terv elkészítésével. A cél a francia iszlám (*Islam de France*) megvalósításának elősegítése, a francia republikanizmus értékrendjének megfelelően (Élysée 2020a). A közös munka és tárgyalások egyik eredményeként született meg 2021-ben *Chartre des principes pour l'Islam de France* címen egy kvázi program javaslat, mely 10 pontban gyűjti össze a francia értékeknek való megfeleltetés alapjait (CFCM 2021). A dokumentumban külön fejezetek foglalkoznak a francia nemzettudat korábban is említésre kerülő alapfogalmaihoz fűződő kapcsolatokról (egyenlőség, laïcité), emellett Macron új iszlámmal kapcsolatos politikájának meghatározó elemei is részét képezik az anyagnak (szeparatizmus elleni küzdelem, az iszlám politikai eszközként való felhasználásának elutasítása). Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a dokumentum általános jellegű, konkrétumokat nagyrészt mellőző.

Az aláírást megelőző időszak hosszas tárgyalássorozata is mutatja, hogy a legtöbb gyakorlati kérdés esetében továbbra is nehéz általános konszenzust elérni a francia kormány és a muszlim szervezetek, valamint a muszlim szervezetek diverz csoportjai között egyaránt, és akkor még nem is szóltunk széleskörű társadalmi elfogadottságról a franciaországi muszlim közösségen belül. Sőt, a CFCM tagjait is megosztja a macroni törekvések átvétele, egyes csoportok a szervezetből való kilépéssel is fenyegetnek (MSN 2021).

Az egyeztetések eredményei között említhetjük az Imámok Nemzeti Tanácsának létrehozásáról való megállapodást, mely az imámok kinevezését és felhatalmazását vonná nemzeti, államilag felügyelt hatáskörbe (BBC 2020). A Franciaországban működő imámok tradicionálisan külföldön elvégzett képzéseket követően érkeztek az országba, melynek legfőbb forrásai Algéria, Marokkó és Törökország (Élysée 2020c), ezzel leképezve az országban legnagyobb létszámban jelenlévő három muszlim többségű etnikai csoport domináns helyzetét.

Az imámok képzésének reformja, már 2003-ban is felmerült Jacques Chirac köztársasági elnök részéről, aki a CFCM-en keresztül tervezte megvalósítani a programot, akkor még hangsúlyozva, hogy ez nem lehet állami projekt (Bowen 2007, p. 61). Ahogy arra az 5. fejezetben kitértem, Nicolas Sarkozy más francia intézmények bevonását is kezdeményezte az imámképzésbe, ezzel elősegítve a franciaországi iszlám 'franciasítását'. Ezzel szemben új

irányt képviselt François Hollande elnöksége alatt az imámképzés szerződéses kiszervezése Marokkóba. Macron *Islam de France* létrehozását célzó programjában azonban újból előtérbe került a külföldi befolyás csökkentésének igénye az iszlám vallás Franciaországban történő gyakorlása során (Élysée 2020a).

Macron 2020-ban mulhouse-i beszédében többek között bejelentette, hogy 2020-tól fokozatosan építik majd le a külföldről érkező imámok számát, a hazai képzések folyamatos kiépítése mellett (Élysée 2020c). Ugyanakkor ebben a kérdésben is felmerül a laïcité értelmezésének kérdése, hiszen az 1905-ös törvények jogilag nem engedélyezik az állam szerepvállalását az imámképzésben, ezért Macron a CFCM-re hagyatkozik a feladat megszervezése és végrehajtása terén (Élysée 2020c). Persze ettől függetlenül az elméleti ütközés a szekularizmussal továbbra is fennáll, hiszen a köztársasági elnök ezzel párhuzamosan a republikanizmus állami és nemzeti értékrendjének követésére szólítja fel a CFCM-et az imámképzés szervezése kapcsán is, aminek az alapjait a francia állam és politikai elit értelmezései adják, tehát az állami beavatkozás elkerülése a gyakorlatban nem valósul meg, csupán burkolt formában háttér folyamatok és tárgyalások révén érvényesül. Ez újabb példája a republikanizmus doktrínáinak retorikai hangsúlyozására, miközben annak elvi tartalmát a gyakorlati politikai folyamatok révén gyengítik.

Emellett a reformtörekvések között szerepel a nemi egyenlőség kérdésének vizsgálata is (Le Monde 2021). Ebben a kérdésben azonban egyelőre kevés előrehaladás tapasztalható, a női imámok megjelenésének, valamint az inkluzív mecsetek alulról építkező folyamatának főként hallgatólagos állami támogatása mellett. A társadalmi diskurzusban viszont az emancipáció említése (Élysée 2020a) az egyenlőség eszménye mellett fontos legitimációs alapot nyújthat az állami intézkedéseknek, hiszen a női egyenjogúság kérdésében erős nemzeti konszenzus tapasztalható. Ez ugyanakkor megint felveti a kérdést, hogy az iszlámmellenes és kritikus szélsőjobb oldali retorika ezt felhasználva mennyire tudja újratermelni a nőket elnyomó iszlámképet.

Macron integrációs politikájában a női egyenjogúság kérdésében gyakran kiemelt retorikai elem a férfi és nő közötti kézfogás elutasításának, valamint a házasságkötéshez kért szüzességi teszt intézményének elítélése, mint a francia republikanizmus alapját képező egyenlőséget és emberi méltóságot sértő gyakorlatok (Élysée 2020c). Ahogy sok más kérdésben, ebben sincs teljes egyetértés a heterogén franciaországi muszlim közösség körében. Emellett a kézfogás és a szüzességi teszt okozta problémák súlyosságát érintően is kétséges a republikanizmus határainak meghatározása, illetve annak eldöntése, hogy az egyenlőség eszménye mikor írhatja

felül a laïcité hatáskörét. Ezek a kérdések tehát szintén jól példázzák, hogy az integrációs politikák gyakorlati megvalósításában maguk a francia köztársasági alapértékek is önellentmondásba ütközhetnek, annak fogalmi értelmezése terén. Macron 2020-ban Mulhouse-ban úgy fogalmazott, hogy: „a vallási törvények soha nem lehetnek felsőbbrendűek a köztársaság törvényeinél” (Élysée 2020c). Ugyanakkor fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy egyrészt nem létezik egységes iszlám jog és jogértelmezés, nem létezik egy univerzális saría. Másrészt pedig ebben az esetben inkább iszlám hagyományokról beszélhetünk, melyek a franciaországi muszlim közösség összetételét követve rendkívül heterogének.

Macron iszlámpolitikájának további meghatározó eleme a politikai iszlámmal, valamint az iszlamista szeparatizmussal szembeni küzdelem (La Presse 2020). Arra hívja fel a figyelmet, hogy ez veszélyes, mert az iszlám válhat a francia muszlimok elsődlegesen meghatározó identitáselemmé az életük gyakorlatilag minden terén, ezáltal felülírják a francia identitás esetlegesen ütköző elemeit. Bár beszédeiben és nyilatkozataiban igyekszik hangsúlyozni, hogy iszlamista szeparatizmussal szemben lép fel és nem iszlám szeparatizmusról van szó, a sajtó értelmezésében és a társadalmi diskurzusban gyakran összemosódik a kettő. A macroni nyilatkozatokban is előszeretettel használt erős képek, például a társadalomtól teljesen elzárt „egész testüket elfátyolozó három, négyévesek”, az egész iszlámra kiterjesztett sztereotípiák építése révén akaratlanul is növelheti az iszlamofóbiát (Élysée 2020b).

A macroni értelmezésben a szeparatizmus jelenségét a transznacionális hálózatok is elősegítik, melyek által külső aktorok a Franciaországban élő muszlimok „manipulálásával” (Élysée 2020c) szerezhettek jelentős politikai-ideológiai befolyást Franciaországban, ezen belül gyakran kiemelt példa a francia politikai diskurzusban a Muszlim Testvériség tevékenysége, és annak megosztó kapcsolatai a Musulmans de France (MF), korábbi nevén: UOIF szervezettel, melynek CFCM tagsága évtizedek óta jelentős politikai viták tárgya. Emmanuel Macron integrációs politikájának további meghatározó eleme a transznacionális hálózatok befolyásának visszaszorítása.

Ez konkrét érdekütközéseket okozhat a francia állam céljaival és működésével, amit például a Macron elnök tavaly őszi nyilatkozata után kialakult francia termékek vásárlásával szembeni ellenállásban is manifesztálódott egyes rétegek körében (Guardian 2020). Macron politikájának ezen pillére egyértelműen köthető tehát a franciaországi muszlimok lojalitásának kérdéséhez, sőt egyes esetekben annak megkérdőjelezéséhez, mely a szélsőjobb oldali körökben gyakran használt belső ellenségkép megerősítésével is fenyegethet.

Az iszlamista szeparatizmussal szemben a francia republikanizmus értékrendjei mentén megfogalmazott, Macron elnök által 2020. október 2-án bejelentett program (Élysée 2020a) 2020. és 2021. fordulóján hamar törvényhozási szintre emelkedett, melynek eredményeként 2021-ben a francia Nemzetgyűlés 347-151 arányban, 65 tartózkodás mellett gyorsított eljárásban elfogadta a 3649-es számú törvényjavaslatot (Le Monde 2021c, Assemblée nationale 2021).

A transznacionális hálózatok korlátozására irányuló politikai törekvések a franciaországi muszlim közösséget több tekintetben is erősen érintették, ezeknek a hatásoknak egyes jelei már láthatóak is. Kiemelhetjük a mecsetek építésének és fenntartásának kérdését, melynek főként finanszírozási háttérét korlátozza erősen az új megközelítés.

Az 1905-ös törvényekből fakadóan ugyanis Franciaországban a vallási imahelyek háttére szempontjából jelentős eltérések tapasztalhatók. A törvény meghozatalakor az országban szinte kizárólag keresztény templomok voltak jelen az országban, melyek állami karbantartás alá kerültek (van den Breemer & Maussen 2012, p. 287). Ezzel szemben viszont az állam vallási kérdésekből való kivonulásával a későbbi imahelyek építése és fenntartása terén azóta csak kivételes esetekben áll rendelkezésre anyagi támogatás az államtól (van den Breemer & Maussen 2012, p. 289)

Hová fordulhatnak ebben az esetben a muszlim hívők? A korábbi fejezetekben már kifejtésre került, hogy a franciaországi muszlim közösség többsége viszonylag szerény anyagi háttérrel és lehetőségekkel rendelkezik, így bár a szándék meglenne a hívők részéről a közös finanszírozásra, egy mecset építésének magas költségeit egyedül ritkán képesek fedezni (New York Times 2021).

Ebből fakadóan tradicionálisan nagy szerepük volt a transznacionális hálózatoknak és külföldi forrásoknak, mint a helyi forrásokat kiegészítő egyetlen potens megoldás (Maussen 2007, p. 995). Bár fontos megjegyezni, hogy sok esetben még így is nehéz volt az építkezések finanszírozásának megoldása, éppen ezért az 1980-as évek végi, 1990-es évek eleji 'katedrális mecsetek' projektjei is folyamatos késésekkel és elhúzódó munkálatokkal párosultak (Zwilling 2015, p. 336-337).

Emmanuel Macron transznacionális hálózatokat érintő törekvései azonban ezt a pénzforrást is gátolják, így jogosan merülhet fel a kérdés a franciaországi muszlim hívők köreiben (Élysée 2020c), hogy hogyan szavatolja a francia állam a szabad vallásgyakorlást, ha annak alapvető feltételei nem biztosítottak. Hiába tesz tehát 2020-ban Mulhouseban hittételt Macron amellett,

hogy fontosnak tartja, hogy „imahelyek épülhessenek ott ahol szükség van rá, a polgárok szabad vallásgyakorlásának biztosításához”, ha ennek anyagi költségeinek fedezésére a jogi és társadalmi környezet nem ad teret. Ráadásul az iszlám imahelyek üzemeltetésében és építésében gyakorta még iszlamofób, azt ellenző, évtizedek óta jelenlévő lokális szembenállással is meg kell küzdenie a franciaországi muszlimoknak, melyet a 2001 óta megerősödő nemzetközi terrorveszély tovább erősített (Maussen 2007, p. 996).

A 6.2. fejezetben már tárgyalt külföldi nyelvek oktatásához kötődő ELCO működésének leállításának indokai között is megtalálhatjuk a transznacionális hálózatokkal szembeni küzdelem szükségességét. Emmanuel Macron ezen belül rámutat a külföldi szervezetek aktív és nagyrészt ellenőrizetlen szerepvállalására a Franciaországban élő muszlim gyermekek nyelvi oktatásában, ami teret enged külső indoktrinációnak is, éppen ezért az idegen nyelvi oktatás állami rendszerbe (EILE) történő integrálása is fontos kormányzati lépés (Élysée 2020c).

A transznacionális szervezetekkel szembeni állami politika kapcsán fontos megemlíteni továbbá az Iszlamofóbiával Szembeni Kollektíva Franciaországban (*Collectif contre l'islamophobie en France* - CCIF) nonprofit szervezetet, mely 2003-ban kezdte meg működését az országban élő muszlimokkal szembeni diszkrimináció elleni küzdelem céljával. A szervezetet azonban az utóbbi években komoly kritikák érték, iszlamista szervezetekhez (pl. Muszlim Testvériség) fűződő kapcsolatok gyanújával. 2020-ban Samuel Paty meggyilkolását követően a széparatizmus elleni törvénykezés célkeresztjébe került a CCIF, melynek részeként Gérald Darmanin belügyminiszter felszólította a szervezetet a feloszlásra (Le Monde 2020).

Az év végére egy másik széparatizmussal vádolt szervezettel, a Barakacityvel együtt beszüntette a működését a CCIF az országban, ugyanakkor 2021-ben bejelentették, hogy *Collectif contre l'islamophobie en Europe* (CCIE) néven újraszerveződnek a szomszédos Belgiumban (Le Monde 2021b). Az Európai Unió nyitott határai mellett ez a lépés komoly kérdéseket vethet fel a jövőben a különböző iszlám szervezetekkel szembeni nemzetállami lépések kapcsán a kontinensen, hiszen a határokon túlról is lehetőség nyílhat a francia muszlim közösség életébe való aktív bekapcsolódásra. Ezzel láthatóan nem oldódott meg a probléma, sőt az egyes szervezetek és csoportok földalatti mozgalommá szerveződése és nehezebben ellenőrizhető illegális működése még ronthat is a széparatizmus problémáján.

A macroni törekvésekkel szembemenő, azt elutasító intézményeknek és mecseteknek pedig a radikálisokkal való összeboronálás mellett egyre súlyosabb állami szankciókkal kell szembesülniük, ami többek között számos szervezet épületeinek és imahelyeinek bezárásában

ölt testet (Élysée 2020a). Ez a franciaországi muszlim társadalom körében egy „vagy velem vagy ellenem” jellegű állami ultimátum képét rajzolja ki, ami növelheti ezen társadalmon belül a megosztottságot, rendkívül kellemetlen helyzetbe hozva az állami politikával szembeni kritikus, de korántsem radikális vagy terrorista hívőket.

A transznacionális szervezetekkel szembeni francia állami beavatkozás, tehát látszólag egy pragmatikus és racionálisnak tűnő célt fogalmaz meg, azáltal, hogy gyengítse az integrációt gátló tényezőket. Ugyanakkor, ha a laïcité és a republikanizmus érték rendjét nézzük, ismételten kérdéses, hogy az állam hogyan és mennyiben szólhat bele a vallási kapcsolatokkal és célokkal működő szervezetek megítélésébe. Mekkora veszélyt jelenthet a szekularizmusra, ha az állam mondja meg, hogy mi elfogadható vallási szempontból és mi veszélyes, szeparatista törekvés.

6.4. Összegzés, következmények

Emmanuel Macron integrációs politikájában a korábbi jobboldali kísérlethez hasonlóan a kulturális-vallási témák és törekvések maradtak kiemelt helyen.

A muszlim közösség integrációját érintő politikai törekvéseit összegezhetjük egyrészt az *Islam de France* kiépítésének szándékával, melynek egyik alapkövét az imámképzés Franciaország határain belülre szorítása adja, másrészt pedig az iszlamista szeparatizmussal szembeni küzdelem meghirdetése, melynek elsődleges irányát a transznacionális szervezetekkel szembeni korlátozó intézkedések adják.

A szociális integrációs törekvések elsőszámú célközönsége a macroni kommunikációban a gyermekek és az oktatás. Ennek részeként a francia államnak küzdenie kell a republikanizmus alapértékeit elutasító ellen- és protesztkulturákkal szemben, hiszen ez a párhuzamos társadalmak fejlődésének biztosít alapot. Ennek egyelőre kevés gyakorlati politikai megnyilvánulását tapasztalhatjuk, ezek között említhetjük a magánoktatás lehetőségeinek korlátozását.

Az oktatáspolitikán kívüli szociális kérdésekkel kapcsolatban kevésbé markáns integrációs politikát azonosíthatunk Macron eddigi elnöksége alatt, a gyermekekre és új generációkra helyezett fókusz mellett tehát felmerül a kérdés, hogy a francia állam mennyiben fordít hátat a jelenlegi munkaképeskorú muszlim társadalom életlehetőségeit és életminőségét érintő kérdéseknek.

Emmanuel Macron a francia politika hagyományait követve retorikájában nagy mértékben hagyatkozik a köztársasági alapértékekre, és azok védelmére. Ugyanakkor gyakorlatban továbbra is megfigyelhető az iszlám jelenlétével kapcsolatos gyakorlati politikájában többek között a laïcité eszméjének enyhébb értelmezése, sőt bizonyos esetekben meghazudtolása. Ez persze a retorikájában nem képződik le, viszont az intézkedések szükségességének legitimálásához nagy segítséget jelent számára az iszlamista terrorizmus kézzelfogható példaként említhető terrortámadások kiemelt gyakorisága az országban 2015 óta, mely a francia többségi társadalom oldaláról az iszlámpolitika szükségességét megfelelően indokolja.

7. Konklúziók

Kutatásomban a macroni integrációspolitikai alapjait, valamint a francia integrációs politika folyamatának és fejlődésének főbb jellegzetességeinek feltárását és bemutatását tűztem ki célul. Ezzel kapcsolatosan dolgozatomban az alábbi következtetésekre jutottam.

Összességében a kezdeti liberális várakozásokhoz képest Emmanuel Macron integrációs politikája nagy mértékben épít a korábbi jobboldali politikai kísérletek ideológiai hátterére. Ezeket a törekvéseket azonban új dimenziókkal is kiegészítette, melyek közül markánsan kiemelhető a transznacionális hálózatokkal szembeni aktívabb politikai fellépés programja.

A dolgozatban vizsgált bő három évtized során a francia integrációs politikában felpuhult a laïcité értelmezése. A gyakorlatban a francia állam egyre aktívabban és mélyebben nyúl bele a muszlim vallási közösség ügyeibe, aktívabban részt vesz a szabályozásban. Ez a folyamat a 2000-es években erősödött meg, és a jobboldali politika nagy mértékben befolyásolta ennek fejlődését. Ráadásul a laïcité eszményeivel ellentmondó politikai lépések egyenlőtlen mértékben érintik az iszlám vallásközösséget, amely az egyenlőség republikánus értékrendjével is súlyos önellentmondásokba ütközik.

A jelentősebb állami beavatkozás legitimálásában nagy szerepet játszik a 2010-es években Franciaország területén gyakoribbá váló terrortámadások által generált társadalmi hatások és félelmek megerősödése, ami egy engedékenyebb választói környezetet eredményez.

Emmanuel Macron integrációs politikájának egyik sarokköve, az Islam de France kiépítésében is aktív szerepet szán a francia államnak, azonban a muszlim közösség heterogenitása, valamint az állammal való kapcsolat bonyolultsága jelentős gátat szab a homogén reformok megvalósításának. A muszlim közösség sokszínűsége ugyanis a jogiskolai háttérben és vallási nézetekben is megmutatkozik, melyek kezelésének nehézségét a CFCM 2021-es Chartájával

kapcsolatos viták is jól példázzák. Annak ellenére, hogy a dokumentum kevés gyakorlati következtetést fogalmaz meg, és főként nagyvonalakban vázol ideológiai útmutatást, a muszlim tagszervezetek közötti véleménykülönbségek révén romló kapcsolatok akár a szervezet felbomlásával is fenyegetnek.

Az integrációs törekvések kapcsán további jelentős evolúció a szociális kérdésektől és problémáktól való elfordulás az állami politikában, az utóbbi két évtizedben a kulturális és vallási kérdések kerültek előtérbe. Ez a politikai diskurzus főként a jobboldali, konzervatívabb társadalmi rétegek igényeinek és várakozásainak felelnek meg. Eközben viszont a szociális problémák egyértelmű súlyosbodása tapasztalható a franciaországi muszlim közösségek köreiben az utóbbi másfél évtized során, melynek gócpontjai, a gazdasági elmaradottság által is súlytott banlieu-k.

Ez az eltolódás figyelhető meg az integrációs politikához kötődő intézményi struktúrárendszer fejlődésének vizsgálatakor is. A kezdetben még erős szociális fókusszal létrehozott HCI tevékenysége a 2000-es években fokozatosan kiüresedett, majd 2012-ben meg is szűnt. Helyette pedig a kulturális-vallási kérdésekre fókuszáló intézmények kerültek az integrációs politikai törekvések középpontjába, főként a CFCM és a L'Observatoire de la laïcité. A CFCM és a L'Observatoire működését tekintve is megfigyelhető az állami szerep növekedése, valamint a muszlim szervezeteket tömörítő CFCM működésében egyre inkább eluralkodó „követő” jelleg az utóbbi évtized során.

Bár Macron politikája is felhívja a figyelmet a párhuzamos társadalmak kialakulásának és a szeparatizmusnak a veszélyére, ennek a problémának a gyakorlati enyhítéséhez jelentős szociális politikai beavatkozás volna szükséges. Ennek a francia társadalomra vonatkozó elemeinek támogatottsága azonban erősen megkérdőjelezhető, hiszen a Mitterrand korszak során sem segítette a muszlim lakosság integrációját széleskörű társadalmi összefogás. Ez a probléma felhívja a figyelmet az integrációs törekvések hatékony megvalósításához szükséges kétoldali megközelítés hiányára.

A társadalmi összefogást pedig tovább nehezíti a bevándorlásról és integrációról szóló politikai vita szélsőségek felé fordulása, melynek részeként fokozatosan elterjedtek és a francia politikai elit főáramlatai által is átvételre kerültek korábban rendszeren kívüli, szélsőséges fogalomkészletek elemei, például az *islamo-gauchisme*. Ez a folyamat azonban a korábban elítélt iszlamofób vélemények sok esetben akaratlan validációjához vezethet, ami a nemzeti

konszenzus elérését gátolhatja, és a franciaországi muszlim társadalom egyes rétegeinek további elidegenítéséhez vezethet.

8. Irodalomjegyzék

Másodlagos tudományos források:

Asad, Talal (2011) Trying to understand French secularism. In: Volpi, Frédéric (Ed): *Political Islam: A critical reader*. Routledge, London. pp. 210-219.

Ayca Arkilic, Z (2015) The Limits of European Islam: Turkish Islamic Umbrella Organizations and their Relations with Host Countries – France and Germany. In: *Journal of Muslim Minority Affairs*, 35(1), pp. 17-42.

Banton, Michael (2001) National integration in France and Britain. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(1), pp. 151-168.

Barou, Jacques (2014) Integration of immigrants in France: a historical perspective. In: *Identities*, 21(6), pp. 642-657.

Bertaux, Sandrine (2016) Towards the unmaking of the French mainstream: the empirical turn in immigrant assimilation and the making of Frenchness. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42(9), pp. 1496-1512.

Bertossi, Christophe (2012) The performativity of colour blindness: race politics and immigrant integration in France, 1980-2012. In: *Patterns of Prejudice*, 46(5), pp. 427-444.

Bertossi, Christophe (2020) Uses of history as a cultural process: integration, citizenship and the boundary-making in contemporary France. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Elérhető: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369183X.2020.1812280>

Body-Gendrot, Sophie (2013) Urban Violence in France and England: comparing Paris (2005) and London (2011). In: *Policing and Society*, 23(1), pp. 6-25.

Bowen, John R (2007) *Why the French Don't Like Headscarves: Islam, the State, and Public Space*. Princeton University Press, Princeton.

Bowen, John R (2010) *Can Islam Be French? Pluralism and Pragmatism in a Secularist State*. Princeton University Press, Princeton.

Bowen, John R (2011) Beyond Immigration: Islam as a Transnational Public Space. In: Volpi, Frédéric (Ed): *Political Islam: A critical reader*. Routledge, London. pp. 199-207.

Cesari, Jocelyne (2005) Mosques in French Cities: Towards the End of a Conflict? In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6), pp. 1025-1043.

Chabal, Emile (2015) *A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France*. Cambridge University Press, Cambridge.

Cinalli, Manlio & Van Hauwaert, Steven M (2021) Contentious politics and congruence across policy and public spheres: the case of Muslims in France. In: *Ethnic and Racial Studies*, n.p.
Elérhető: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01419870.2020.1831567> (utolsó megtekintés: 2021.03.18.)

Dikici, Erdem (2021) Integration, transnationalism and transnational Islam. In: *Identities*. DOI: [10.1080/1070289X.2021.1883258](https://doi.org/10.1080/1070289X.2021.1883258). Elérhető: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1070289X.2021.1883258?scroll=top&needAccess=true> (utolsó megtekintés: 2021.04.08.)

Echchaibi, Nabil (2007) Republican Betrayal: Beur FM and the Suburban Riots in France. In: *Journal of Intercultural Studies*, 28(3), pp. 301-316.

Ismail, Salwa (2011) Being Muslim: Islam, Islamism and Identity Politics. In: Volpi, Frédéric (Ed): *Political Islam: A critical reader*. Routledge, London. pp. 16-26.

Kepel, Gilles (2011) *Banlieue de la République: Résumé*. Institut Montaigne. Elérhető: [https://www.institutmontaigne.org/ressources/pdfs/orderfile/banlieue_republique_resume_institut_montaigne%20\(1\).pdf](https://www.institutmontaigne.org/ressources/pdfs/orderfile/banlieue_republique_resume_institut_montaigne%20(1).pdf) (utolsó megtekintés: 2021.04.07.)

Kepel, Gilles (2017) *Terror in France: The rise of Jihad in the West*. Princeton Univ. Press, Princeton.

Langan, Elise S (2008) Assimilation and Affirmative Action in French Education Systems. In: *European Education*, 40(3), pp. 49-64.

Maussen, Marcel (2007) Islamic Presence and Mosque Establishment in France: Colonialism, Arrangements for Guestworkers and Citizenship. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(6), pp. 981-1002.

Nilsson, Per-Erik (2019) *Unveiling the French Republic: National Identity, Secularism, and Islam in Contemporary France*. Brill, Leiden.

Raymond, Gino (2009) From *Islam en France* to *Islam de France*: contradictions of the French left's responses to Islam. In: *Patterns of Prejudice*, 43(5), pp. 481-496.

Raymond, Gino (2017) Beyond left and right? In: *Modern & Contemporary France*, 25(4), pp. 417-428.

Rigouste, Mathieu (2009) L'ennemi intérieur, la généalogie colonial et militaire de l'ordre sécuritaire dans la France contemporaine. La Découverte Poche, Paris.

Roy, Olivier (2006) *Secularism confronts Islam*. Columbia Univ. Press, New York.

Roy, Olivier (2011) Islam in the West or Western Islam? The disconnect of religion and culture. In: Volpi, Frédéric (Ed): *Political Islam: A critical reader*. Routledge, London. pp. 244-248

Roy, Olivier (2013) Secularism and Islam: The Theological Predicament. In: *The International Spectator*, 48(1), pp. 5-19.

Stovall, Tyler (2015) *Transnational France: The Modern History of a Universal Nation*. Westview Press, Boulder.

Szűcs, Anita (2010) „Szabadság, egyenlőség, testvériség” és a rasszizmus: muszlimok Franciaországban. In: Rostoványi, Zsolt (Ed): *Az iszlám Európában: Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Aula, Budapest. pp. 217-292.

van den Breemer, Rosemarie & Maussen, Marcel (2012) On the Viability of State-Church Models: Muslim Burial and Mosque Building in France and the Netherlands. In: *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 10(3), pp. 279-298.

Ware, Leland (2015) Color-blind Racism in France: Bias Against Ethnic Minority Immigrants. In: *Washington University Journal of Law & Policy* 2015(46), pp. 185-244.

Zwilling, Anne-Laure (2015) A century of mosques in France: building religious pluralism. In: *International Review of Sociology*, 25(2), pp. 333-340.

Elsődleges nem tudományos források:

Élysée (2007) Déclaration de M. Nicolas Sarkozy, Président de la République, sur la place de l'Islam en France, à Paris le 1er Octobre 2007. Elérhető: <https://www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-11343-fr.pdf> (utolsó megtekintés: 2021.04.07.)

Élysée (2020a) La République en actes: discours du Président de la République sur le thème de la lutte contre les séparatismes. Publié le 2 Octobre 2020. Elérhető:

<https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/10/02/la-republique-en-actes-discours-du-president-de-la-republique-sur-le-theme-de-la-lutte-contre-les-separatismes> (utolsó megtekintés: 2021.04.07.)

Élysée (2020b) La France se bat contre le << séparatisme islamiste >> - jamais contre l’Islam. Lettre du Président Emmanuel Macron à la rédaction du Financial Times. Publié le 4 Novembre 2020. Elérhető: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/11/04/la-france-se-bat-contre-le-separatisme-islamiste-jamais-contre-islam> (utolsó megtekintés: 2021.04.07.)

Élysée (2020c) Transcription du propos liminaire du Président de la République lors du point presse à Mulhouse, 18 Février 2020. Elérhető: <https://www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-15216-fr.pdf> (utolsó megtekintés: 2021.04.08.)

Élysée (2021) Déclaration du Président de la République à l’occasion de son déplacement à la prefecture de la Seine-Saint-Denis, 8 Avril 2021. Elérhető: <https://www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-16335-fr.pdf> (utolsó megtekintés: 2021.04.08.)

Másodlagos nem tudományos források:

Assemblée Nationale 2021. Projet de la loi confortant le respect des principes de la République, n. 3649. Elérhető: https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/textes/l15b3649_projet-loi# (utolsó megtekintés: 2021.04.08.)

BBC 2020: <https://www.bbc.com/news/world-europe-55001167> (utolsó megtekintés: 2021.03.07.)

CFCM 2021: Charte des principes pour l’Islam de France: <https://www.cfcм-officiel.fr/presentation-de-la-charte-des-principes-pour-lislam-de-france-au-president-de-la-republique/> (utolsó megtekintés: 2021.03.18.)

Conseil d’État (1989) Avis n. 346.893 – Port du foulard islamique. Elérhető: <http://affairesjuridiques.aphp.fr/textes/avis-n-346-893-du-conseil-detat-27111989-port-du-foulard-islamique/> (utolsó megtekintés 2021.03.28.)

Guardian 2020: <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/26/france-islamic-end-boycott-french-goods-macron-muhammad-cartoons> (utolsó megtekintés: 2021.03.18.)

Guiraudon, Virginie (2001) Immigration Policy in France. Brookings Institute, 2001.07.01. Elérhető: <https://www.brookings.edu/articles/immigration-policy-in-france/> (utolsó megtekintés: 2021.04.03.)

HCI (1991) Pour un modèle français d'intégration: Premier rapport annuel. Haut Conseil à l'intégration. Elérhető: <https://www.vie-publique.fr/sites/default/files/rapport/pdf/124000544.pdf> (utolsó megtekintés: 2021.04.07.)

HCI (1992) Conditions juridiques et culturelles de l'intégration. Összefoglalva: HCI (2013) 1990-2010: 20 ans au service de l'intégration, pp. 25-27. Elérhető: http://archives.hci.gouv.fr/IMG/pdf/20_ANS_HCI_V6.pdf (utolsó megtekintés 2021.04.08.)

La Presse 2020: <https://www.lapresse.ca/international/europe/2020-02-18/emmanuel-macron-denonce-l-islam-politique-et-le-separatisme-islamiste> (utolsó megtekintés: 2021.03.18.)

Le Monde 2005: Emeutes de Clichy-sous-Bois: les interventions de Nicolas Sarkozy sont contestées, même à droite. Elérhető: https://www.lemonde.fr/societe/article/2005/10/31/sarkozy-conteste_705017_3224.html (utolsó megtekintés: 2021.04.03.)

Le Monde 2021: https://www.lemonde.fr/societe/article/2021/01/18/islam-de-france-emmanuel-macron-recoit-le-cfcm-apres-un-accord-sur-une-charte-des-imams_6066606_3224.html (utolsó megtekintés: 2021.03.07.)

Le Monde 2021b: https://www.lemonde.fr/societe/article/2021/02/17/dissous-en-france-le-ccif-est-soupconne-de-vouloir-renaitre-en-belgique_6070293_3224.html (utolsó megtekintés: 2021.03.18.)

Le Monde 2021c: https://www.lemonde.fr/politique/article/2021/02/16/le-projet-de-loi-contre-le-separatisme-islamiste-passe-devant-les-deputes_6070161_823448.html (utolsó megtekintés: 2021.04.08.)

Le Point 2019: https://www.lepoint.fr/societe/elections-au-cfcm-berezina-pour-l-ex-uoif-et-la-grande-mosquee-de-paris-19-11-2019-2348445_23.php (utolsó megtekintés: 2021.03.18.)

MSN 2021: <https://www.msn.com/fr-xl/actualite/monde/islam-de-france-quatre-f%C3%A9d%C3%A9rations-cr%C3%A9ent-une-%C2%ABcoordination%C2%BB-apr%C3%A8s-leur-retrait-du-cfcm/ar-BB1ePZoA> (utolsó megtekintés: 2021.03.22.)

New York Times 2021: <https://www.nytimes.com/2021/03/31/world/europe/france-islam-law-mosques.html?searchResultPosition=1> (utolsó megtekintés: 2021.04.07.)

RFI 2015: Il y a dix ans, les banlieues s'embrasaient dans toute la France. Elérhető:
<https://www.rfi.fr/fr/france/20151026-emeutes-clichy-banlieues-zyed-bouna-2005-chirac-sarkozy-police-bondy-93> (utolsó megtekintés: 2021.04.03.)

RTL.fr 2021: <https://www.rtl.fr/actu/politique/d-ou-vient-vraiment-le-terme-islamo-gauchisme-7900002032> (utolsó megtekintés: 2021.03.18.)